

ΗΓΕΤΕΣ, ΠΛΗΘΗ ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΙΚΟΝΑΣ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟΝ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

Αντώνης Τσακμάκης

Ο Θουκυδίδης αφιερώνει σημαντικό μέρος της Ιστορίας του στην παρουσίαση συζητήσεων που έγιναν δημόσια. Αποδίδει ίση σημασία στον διάλογο που διεξάγεται ενώπιον συλλογικών σωμάτων, επιφορτισμένων με την ευθύνη της λήψης αποφάσεων, και στις ενέργειες που πηγάζουν από τις αποφάσεις αυτές. Οι λόγοι των Κερκυραίων και των Κορινθίων στο 1^ο Βιβλίο (1.32-43) σχεδόν υπερβαίνουν σε έκταση την αφήγηση που ακολουθεί (1.44-55), ενώ τα γεγονότα που ακολουθούν μετά τον διάλογο για την τύχη της Μυτιλήνης (3.37-48) δεν καταλαμβάνουν περισσότερο από μία σελίδα των εκδόσεων της Οξφόρδης (3-49-50). Παρ' όλα αυτά, ο Θουκυδίδης είναι ιδιαίτερα προσεκτικός, ώστε πουθενά να μη δώσει την εντύπωση ότι η τεχνική ενός ρήτορα διαδραμάτιζε από μόνη της ρόλο καθοριστικό στη διαμόρφωση της πολιτικής στις πολιτικές κοινότητες της εποχής του. Δίχως αμφιβολία, όσοι λάμβαναν τον λόγο έδιναν τον καλύτερό τους εαυτό, ενώ και ο ίδιος ο ιστορικός καταβάλλει σημαντική προσπάθεια προκειμένου να εφοδιάσει όλους τους λόγους που περιέλαβε στο έργο του με τα δέοντα, τα κατάλληλα για κάθε περίπτωση ρητορικά μέσα, στα οποία περιλαμβάνονται και τα επιχειρήματα. Είχε ωστόσο την άποψη ότι η συμπεριφορά των ανθρώπων την ώρα που ψηφίζουν καθορίζεται από πολύ βαθύτερα και πιο σύνθετα αίτια από ό,τι η δύναμη του προφορικού λόγου (ο Θουκυδίδης επισημαίνει λ.χ. ότι οι λόγοι δεν έπαιζαν μείζονα ρόλο στην απόφαση των Σπαρτιατών να κηρύξουν τον πόλεμο στην Αθήνα: 1.88, βλ. και 1.23.6).

Πώς λοιπόν κατέληγαν σε αποφάσεις τα πολυπληθή σώματα, και ιδιαίτερα οι συνελεύσεις των δημοκρατικών πόλεων όπως η Αθήνα; Το έργο του Θουκυδίδη περιέχει έναν μεγάλο όγκο πληροφοριών σχετικά με την πολιτική επικοινωνία και τον ρόλο της κοινής γνώμης στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε το φαινόμενο της αλληλεπίδρασης μεταξύ πολιτικών ηγετών και κοινού, σε μια προσπάθεια να δείξουμε πώς ο Θουκυδίδης συνέλαβε και αποτύπωσε τους μηχανισμούς της λήψης αποφάσεων στις Ελληνικές πόλεις-κράτη του 5ου αιώνα.

Ο έλεγχος του δημοσίου λόγου:

Κοινή γνώμη, δημόσιες αγορεύσεις και η αφήγηση του Θουκυδίδη

Οι αντιδράσεις του κοινού βρίσκονται πολύ συχνά στο επίκεντρο της αφήγησης, και φαίνεται ότι όντως απασχολούσαν αδιάκοπα πολιτικούς και στρατιωτικούς αξιωματούχους. Σε καιρό πολέμου η κοινή γνώμη επιδεικνύει ξεχωριστή ευαισθησία για τα ζητήματα της νίκης, της ήττας και της στρατιωτικής διοίκησης. Ο Νικίας απέκτησε μεγάλη φήμη χάρη στις επιτυχίες του ως στρατηγός στον Αρχιδάμειο πόλεμο,¹ γεγονός που εξηγεί την (όψιμη) είσοδό του στον πολιτικό στίβο τα επόμενα έτη. Από την άλλη πλευρά πάλι, η αποδοκιμασία της συμπεριφοράς του Αλκιβιάδη από το κοινό οδηγεί τελικά στην καθαίρεσή του. Το γεγονός τονίζεται εύλογα από τον Θουκυδίδη, που επισημαίνει την πλήρη διάσταση αυτής της συμπεριφοράς με τις στρατιωτικές ικανότητες του Αλκιβιάδη: *‘...κράτιστα διαθέντι*

---

¹ Βλ. Geske (2005). Πάντως ο Νικίας δεν επαινείται ποτέ από τον Θουκυδίδη για τις στρατιωτικές του ικανότητες· πρβλ. Kallet (2001) 151-59.

τά του πολέμου...’ [... αν και ... ήταν άριστος για τα πολεμικά ζητήματα ...] 6.15-4.² Οι στρατηγοί ήταν υποχρεωμένοι να υπολογίζουν τον αντίκτυπο που θα είχαν οι ενέργειες τους στην Αθήνα.³ Το 426 ο Δημοσθένης απέφυγε να επιστρέφει στην Αθήνα ύστερα από μια αποτυχημένη επιχείρηση στην Αιτωλία. Παρέμεινε στην περιοχή της Ναυπάκτου ‘φοβούμενος την οργή των Αθηναίων’ (3.98.5). Ο Δημοσθένης ήταν προφανώς γνώστης συμβάντων, όπως αυτά που περιγράφονται στο 2.70: οι Αθηναίοι στρατηγοί που είχαν συνθηκολογήσει με την πολιορκημένη Ποτειδαία (χειμώνας του 429) κατηγορήθηκαν από τους Αθηναίους ότι δεν επέβαλαν αρκετά σκληρούς όρους στην εξουθενωμένη πόλη. Και στις δύο περιπτώσεις η κριτική κατά των επικεφαλής φαίνεται δικαιολογημένη, στον βαθμό που η αφήγηση μας επιτρέπει να κρίνουμε.⁴ Ο αναγνώστης έχει τη δυνατότητα να αντιληφθεί τον ρόλο της κοινής γνώμης, έστω και αν στις περιπτώσεις που αναφέραμε δεν φαίνεται η αντίδρασή της να έφθασε μέχρι τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων. Όταν πάλι ο Θουκυδίδης θεωρεί μια απόφαση λανθασμένη, ενδέχεται να την αποσιωπά ολοκληρωτικά. Η αφήγηση υποδηλώνει ότι η στρατηγία του ίδιου στην Βόρειο Ελλάδα υπήρξε άμεμπτη, παρά την απώλεια της Αμφίπολης που πέρασε στα χέρια του Βρασίδα (4.103-108). Η εξορία του Θουκυδίδη θα αναφερθεί αργότερα (5.26.5, σε συμφραζόμενα που παραπέμπουν στον ευεργετικό της αντίκτυπο στη σύνταξη του έργου), όμως η αφήγηση στο 4^ο Βιβλίο στερεί από τους Αθηναίους την ευκαιρία να καταδικάσουν τον ιστορικό ως στρατηγό. Η εκδοχή του ιστορικού δεν επιδέχεται αντίλογο.

Πίσω από τις επιλεκτικές αναφορές και τις σημαίνουσες παραλείψεις στην παρουσίαση των δημόσιων αντιπαραθέσεων μπορεί κανείς να διακρίνει μια αρχή που διέπει τη σύνθεση του έργου. Ο Περικλής δεν έχει αντίπαλο στο έργο του Θουκυδίδη, ενώ καμία από τις δύο συμβουλευτικές δημηγορίες του δεν συνοδεύεται από έναν αντίλογο, παρά το γεγονός ότι ο ιστορικός αναφέρεται με συντομία στην ύπαρξη διαφορετικών απόψεων (1.139.4)⁵ ή εχθρικών προς αυτόν αισθημάτων (2.59.3, 2.65.2-3). Επιπλέον, μέχρι τον θάνατο του Περικλή κανένας άλλος Αθηναίος δεν εμφανίζεται στην Ιστορία ως αξιολόγος πολιτικός.⁶ Καταδικάζοντας κάθε άλλη φωνή σε σιγή, το έργο του Θουκυδίδη μετατρέπεται σε εύλωτη μαρτυρία της πεποιθήσης του συγγραφέα: *ἐγίγνετό τε λόγω μὲν δημοκρατία ἔργω δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρός ἀρχή* 2.65.9 [έτσι η πολιτεία φαινομενικά ήταν δημοκρατία,

---

² Οι μεταφράσεις είναι του συγγραφέα.

³ Για την επιρροή των στρατιωτών στις αποφάσεις και διαταγές των στρατηγών τους βλ. Hamel (1998) 71-73.

⁴ Για τον Δημοσθένη βλ. Stahl (1066) 130 κ.ε. για την Ποτειδαία Kallet (1993) 120-23.

⁵ Η πληροφορία αυτή επιτείνει την εντύπωσή μας για την αποτελεσματικότητα του Περικλή ως ρήτορα (1.140-144)· μετά την εκφώνηση της δημηγορίας η αποδοχή των απόψεών του από τους Αθηναίους είναι πλήρης (1.145).

⁶ Μέχρι την εμφάνιση του Κλέωνα στο 3^ο Βιβλίο δεν υπάρχουν αναφορές στην ηγετική παρουσία κάποιου άλλου πολιτικού ή σε σύγκληση της εκκλησίας του δήμου. Πρβλ. Connor (1984) 76 κ. ε.: ‘Στο πρώτο μέρος του βιβλίου [2^ο] δόθηκε μεγάλη έμφαση στη διαδικασία με την οποία η Αθήνα λαμβάνει σημαντικές αποφάσεις σχετικά με τον πόλεμο... Αποκτούμε μια αίσθηση των διαθέσεων που επικρατούσαν στους Αθηναίους πολίτες και ρίχνουμε μια ματιά στη συνέλευση τη στιγμή της λειτουργίας της. Μετά το κεφάλαιο 65 η αφήγηση αναφέρει τις σημαντικότερες αποφάσεις, αλλά δεν λέγονται πολλά για τη διαδικασία με την οποία αυτές λαμβάνονταν. Η συνέλευση εξαφανίζεται, και μαζί της τα άτομα που επεδίωκαν να κυριαρχήσουν σε αυτήν’· βλ. επίσης Rood (1998) 136 κ.ε. Για ‘τις επιλογές, τη συμπύκνωση και τις παραλείψεις’ που χαρακτηρίζουν τους λόγους βλ. Hornblower (1987) 55

ενώ στην πραγματικότητα την κυβερνούσε ο πρώτος της πολίτης]. Ο Περικλής παρουσιάζεται ως ο πιο επιτυχημένος πολιτικός όσον αφορά τον έλεγχο της κοινής γνώμης. Η αιτία ήταν ότι ο Περικλής, αντλώντας δύναμη από το κύρος και την πολιτική κρίση του, και καθώς ήταν ολοφάνερο πως δεν δεχόταν δώρα, επιβαλλόταν στο πλήθος χωρίς να του στερεί την ελευθερία του. Και περισσότερο τους κατηύθυνε παρά τον κατηύθυναν, γιατί τη δύναμή του δεν τη στήριζε σε μεθόδους ανάρμοστες λέγοντας αυτά που θα ευχαριστούσαν το πλήθος, αλλά με το κύρος του μπορούσε και να αντισταχθεί στις ορέξεις τους' (2.65.8). Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε μια ανίχνευση των τεχνικών που επέτρεψαν μια τέτοια κυριαρχία στο πλαίσιο του δημοκρατικού συστήματος της Ελληνικής πόλεως, όπως αυτές εκτίθενται στο έργο του Θουκυδίδη.

I. Ο έλεγχος του πλήθους Ο έλεγχος των διαύλων της επικοινωνίας

Όπως ο Θουκυδίδης διατηρεί πλήρως τον έλεγχο της αφήγησής του, έτσι και οι πρωταγωνιστές στο έργο του πρέπει να ελέγχουν τις πολιτικές διεργασίες, ώστε να διασφαλίσουν την επίτευξη των στόχων τους. Σε μια δημοκρατική πόλη οι κύριοι δίαυλοι επικοινωνίας με το κοινό ήταν τα συλλογικά πολιτικά σώματα, που κάποτε ταυτίζονταν με το σύνολο των πολιτών, όπως στην Αθηναϊκή εκκλησία. Όταν ο Περικλής βρισκόταν αντιμέτωπος με την εχθρότητα ενός μεγάλου μέρους των πολιτών, απέφευγε να συγκαλέσει την εκκλησία του δήμου, έτσι ώστε να ελαχιστοποιήσει την αποτελεσματικότητα των διαμαρτυριών εναντίον του (2.22.1).⁷ Δεν έδινε στο πλήθος την ευκαιρία να μετατραπεί σε όχλο.⁸ Ο Περικλής ήταν πεπεισμένος ότι οι αντίπαλοί του θα ήταν σε θέση να βλάψουν το κύρος του, σε περίπτωση που τους παραχωρούσε το βήμα. Όταν τα πλήθη πιστεύουν ότι έχουν υποστεί βλάβη (στις λεγόμενες καταστάσεις 'μετά την καταστροφή'), έχουν την τάση να προσάπτουν μομφές σε εκείνους που θεωρούν υπεύθυνους.⁹ Για τον λόγο αυτόν ο Περικλής προσπαθούσε να κερδίσει χρόνο, αποφεύγοντας την αρνητική δημοσιότητα. Οι πράξεις του βρίσκονται σε συμφωνία με τη βασική αρχή των δημοσίων σχέσεων: μεγιστοποίηση της θετικής δημοσιότητας και ελαχιστοποίηση της αρνητικής.¹⁰

Αντίθετα, η αναχώρηση του Αλκιβιάδη για τη Σικελία με την ιδιότητα του επικεφαλής της εκστρατείας τού στερεί κάθε δυνατότητα να διατηρήσει την κατάσταση υπό έλεγχο. Ενώ είχε λάβει υποσχέσεις ότι δεν θα δικαζόταν ερήμην για κατηγορίες που εκκρεμούσαν, μόλις αναχώρησε, οι αντίπαλοί του βρήκαν την ευκαιρία να προκαλέσουν την καταδίκη του, στερώντας έτσι από την πόλη τις υπηρεσίες τού πιο καταλλήλου ηγέτη της επιχείρησής (6.29, 6.61).

Ο έλεγχος των διαδικασιών ήταν επομένως το κλειδί για τον έλεγχο του δημόσιου λόγου, στο μέτρο που ήταν δυνατόν να επηρεασθούν τα γεγονότα. Οι Μήλιοι αξιωματούχοι φοβούνταν ότι οι επικεφαλής της Αθηναϊκής δύναμης θα ήταν ικανοί να παραπλανήσουν τους κατοίκους του νησιού και γι' αυτό δεν τους έδωσαν την ευκαιρία να απευθυνθούν στο

⁷ Δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία από αλλού, ώστε να υιοθετήσουμε την εύλογη υπόθεση (πρβλ. 2.59.3) ότι ο Περικλής ενεργούσε με την ιδιότητά του ως στρατηγού. Για αυτό το πρόβλημα βλ. Hamel (1998) 5-12.

⁸ Σύμφωνα με τη διάκριση που εισηγείται η V.J. Hunter (1988/89) 18 με τη σημ. 6 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία) όχλος είναι μια ομάδα η οποία συναθροίζεται και τείνει να ομογενοποιηθεί. Ο όρος 'μάζα' αφορά ένα σύνολο ανθρώπων που είναι πολύ εκτεταμένο, ώστε να συναθροισθεί.

⁹ Marx - McAdam (1994) 68 κ.ε.

¹⁰ McNair (1995) 7.

πλήθος. Το σκεπτικό τους εκτίθεται από τους Αθηναίους: *ὅπως δὴ μὴ ξυνεχεῖ ῥήσει οἱ πολλοὶ ἐπαγωγὰ καὶ ἀνέλεγκτα ἐσάπαξ ἀκούσαντες ἡμῶν ἀπατηθῶσιν* 5.85 [για να μην παρασυρθεῖ το πλήθος από τα πειστικά επιχειρήματα που θα εκθέταμε σε μια συνεχή αγόρευση και τα οποία δεν θα μπορούσαν να ελέγξουν]. Έτσι, οι άρχοντες των Μηλίων συνομίλησαν με τους Αθηναίους απεσταλμένους κλεισμένων των θυρών: Η μοναδικότητα του Διαλόγου των Μηλίων στο έργο του Θουκυδίδη υπογραμμίζει την ασυνήθιστη αυτή διαδικασία. Δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι ο δήμος θα κρατούσε την ίδια ‘περήφανη’ στάση, που, όπως φροντίζουν να δηλώσουν οι Αθηναίοι, και όπως θα αντιληφθεί από τα ίδια τα γεγονότα ο αναγνώστης, σήμαινε την βέβαιη εκτέλεση όλων των ανδρών και την αιχμαλωσία γυναικών και παιδιών. Η πλειονότητα των θυμάτων της Μήλου δεν είχε καν τη δυνατότητα επιλογής¹¹ - την ώρα του πολέμου, ωστόσο, ακόμη και σύγχρονες δημοκρατίες καταφεύγουν στη λογοκρισία.

Ο έλεγχος του περιεχομένου της επικοινωνίας

Ο όρος *ἀνέλεγκτα*, τον οποίον χρησιμοποιούν οι Αθηναίοι απεσταλμένοι στη Μήλο, στρέφει την προσοχή μας προς μια κρίσιμη παράμετρο διαδικασίας λήψης αποφάσεων: τον έλεγχο των διαθέσιμων πληροφοριών. Μιλώντας στους κατοίκους των πόλεων της Χαλκιδικής, ο Βρασίδης προβάλλει ψευδείς ισχυρισμούς σχετικά με τις πρόσφατες στρατιωτικές επιχειρήσεις στα Μέγαρα (4.66- 74), σε μια προσπάθεια να καλλιεργήσει παραπλανητικές εντυπώσεις ως προς την πολεμική ισχύ και το ηθικό Αθηναίων και Σπαρτιατών.¹² Το ακροατήριό του δεν ήταν σε θέση να επαληθεύσει ή να αντικρούσει όσα τους έλεγε, σε αντίθεση με τους αναγνώστες της Ιστορίας, οι οποίοι έχουν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι ψεύδεται (4.85.7, 4.108.5). Τα λόγια του Βρασίδα χαρακτηρίζονται ευθέως επαγωγά (με έναν όρο δηλαδή που χρησιμοποιούν και οι Αθηναίοι στη Μήλο) και *έφολκά* (4.108.5). Η άγνοια από μέρους των ακροατηρίων του επιτρέπει στον Βρασίδα να χρησιμοποιεί τα ίδια επιχειρήματα και τεχνάσματα σε διαφορετικές πόλεις (4.120.3).

Επειδή το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού δεν είχε πρόσβαση σε πηγές πληροφόρησης, οι πολιτικοί ηγέτες ήταν υπεύθυνοι για τη διάδοση πληροφοριών και γνώσεων. Ο Περικλής ποτέ δεν εκμεταλλεύτηκε την άγνοια του ακροατηρίου του. Οι λόγοι του πληροφορούσαν, συμβούλευαν, εξηγούσαν, προέβλεπαν γεγονότα, προειδοποιούσαν.¹³ Αντίθετα ο

---

¹¹ Αντίθετα με τους Αθηναίους στη Μήλο ο Βρασίδης είχε την ευκαιρία να απευθυνθεί στον λαό των πόλεων της Βόρειας Ελλάδας και κατόρθωσε να τον πείσει να εγκαταλείψει τους συμμάχους του. Η επιτυχία του οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εξαπάτηση και στον εκφοβισμό μέσω απειλών (4.87.2-5· βλ. επίσης 4.88.1: οι Ακάνθιοι ανησυχούσαν για τη συγκομιδή). Τα ακροατήρια του Βρασίδα παρουσιάζουν τη χαρακτηριστική συμπεριφορά του όχλου: ‘οι πολίτες ξεσηκώθηκαν ακόμη περισσότερο και ήθελαν να αποστατήσουν’ (*ἐπήρθησαν*, πρβλ. Connor [1984] 135, σημ. 68), επιθυμούσαν να είναι οι πρώτοι που θα το κάνουν (4.108.4), εκτίμησαν εσφαλμένα το μέγεθος της Αθηναϊκής δύναμης (4.108.4), παρασύρονταν από ευσεβείς πόθους και απωθούσαν κάθε αρνητικό ενδεχόμενο (4.108.6). Ο Βρασίδης δημιουργεί ψευδείς προσδοκίες και υποθάλλει άλογη συμπεριφορά (4.108.6)· πρβλ. επίσης Connor (1984) 131, σημ. 57. Εξάλλου, στην Αμφίπολη οι άνθρωποι σταματούν να υπακούουν στον Αθηναίο στρατηγό εκεί (4.106.2· για την παράλειψη του ονόματος του πρβλ. Hornblower, Comm. 2.337).

¹² Για τα παραπλανητικά στοιχεία της ομιλίας του Βρασίδα βλ. Debnar (2001) 188 κ.ε., 192-Price (2001) 251-54.

¹³ Πρβλ. 2.60.6· βλ. Yunis (1991).

Αλκιβιάδης εξαπατούσε τους Αθηναίους, δημιουργώντας ψευδείς προσδοκίες και πείθοντάς τους λ.χ. να επιτεθούν στη Σικελία, έναν τόπο μακρινό, για τον οποίο δεν γνώριζαν σχεδόν τίποτα (6.1).¹⁴ Ο ιστορικός αφιερώνει μια αυτοτελή ενότητα, τη λεγόμενη Σικελική αρχαιολογία (6.205), στην ιστορία και τους κατοίκους της νήσου, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο στον αναγνώστη τη δυνατότητα να συλλάβει το μέγεθος της άγνοιας των Αθηναίων.¹⁵ Ο αναγνώστης για πρώτη φορά ακούει για τον Αλκιβιάδη με αφορμή το τέχνασμα που επινόησε για να προωθήσει τη σύναψη συνθήκης με το Άργος και να υπονομεύσει τις διαπραγματεύσεις του Νικία με τη Σπάρτη (5.43-46). Το τέχνασμα συνίσταται στην παρεμπόδιση της ροής πληροφοριών προς τους συμπολίτες του: πείθει τους απεσταλμένους της Σπάρτης να αποσιωπήσουν στον λόγο τους προς τους Αθηναίους το γεγονός ότι έχουν πλήρη εξουσιοδότηση να διαπραγματευθούν και να συμφωνήσουν τους όρους της συνθήκης ειρήνης με τους Αθηναίους. Τους διαβεβαίωσε ότι θα ήταν καλύτερο να εξασφαλίσει ο ίδιος μια τέτοια απόφαση. Αντί γι' αυτό εκ- μεταλλεύθηκε τη δημόσια δήλωση των Σπαρτιατών ότι δεν είχαν τέτοια εξουσιοδότηση προκειμένου να στρέψει τους Αθηναίους εναντίον τους, ώστε να απορρίψουν τη συμφωνία.

Υπάρχουν περιπτώσεις που οι πολιτικοί είναι υποχρεωμένοι να υπερασπιστούν την αξιοπιστία των πληροφοριών τους. Η πληροφορία είναι δύναμη και ως τέτοια προκαλεί συχνά τον φόβο: ο Κλέων επέμενε να αμφισβητεί την ορθότητα των πληροφοριών σχετικά με τις κακουχίες του Αθηναϊκού αποσπάσματος στην Πύλο, σκοπεύοντας να συντηρήσει την εντύπωση ότι ο πόλεμος ευνοούσε τους Αθηναίους. Η στάση του, παρ' όλα αυτά, υπαγορευόταν από μια καιροσκοπική τακτική. Ο Κλέων γνώριζε πολύ καλά ότι οι Αθηναίοι δεν θα παρέμεναν απληροφόρητοι επί πολύ χρόνο και έτσι βρέθηκε σε δίλημμα: ή θα ορίζονταν νέοι απεσταλμένοι, οι οποίοι θα διαπίστωναν την πραγματική κατάσταση, ή θα αποστελλόταν ο ίδιος επί τόπου με μια επικουρική δύναμη. Γνωρίζοντας ότι η αποκάλυψη της αλήθειας θα αποδείκνυε την ανευθυνότητά του, ο Κλέων επέλεξε τη δεύτερη λύση. Όπως παρατηρεί ο Θουκυδίδης, η αδυναμία του προκάλεσε τα γέλια των Αθηναίων (4.27-28). Το γέλιο αποκαλύπτει περιφρόνηση και καταστρέφει την εικόνα σοβαρότητας του ρήτορα - στη συγκεκριμένη περίπτωση γελοιοποιεί τον ισχυρισμό του ότι έκρινε ορθά τα νέα από το πεδίο της μάχης. Στην περίπτωση του Κλέωνα ο χλευασμός του από το πλήθος φαίνεται δικαιολογημένος. Υπάρχει μία ακόμη περίπτωση στην Ιστορία στην οποία ένας πολιτικός έρχεται αντιμέτωπος με τα γέλια του πλήθους, σε εκείνη όμως την περίπτωση η γελοιοποίηση είναι άδικη. Ο Συρακούσιος Ερμοκράτης αξιοποίησε στο έπακρο πληροφορίες από διάφορες πηγές (πολλαχόθεν, 6.21.1) ότι το Αθηναϊκό ναυτικό έπλεε προς τη Σικελία: αντιδρώντας ακαριαία και συνετά, απηύθυνε έκκληση προς όλους τους Σικελούς να συνεργασθούν και να αρχίσουν να ετοιμάζονται με σοβαρότητα για τον πόλεμο (6.33-34). Παρ' όλα αυτά βρίσκει απέναντι του τον δήμο των Συρακουσών διχασμένο. Αρκετοί πολίτες αμφέβαλλαν για την αξιοπιστία των ειδήσεων, ενώ άλλοι προσπάθησαν να υποβαθμίσουν τη σημασία της απειλής. Ο δημαγωγός Αθηναγόρας προσπάθησε να δυσφημίσει τον Ερμοκράτη, ισχυριζόμενος ότι εκφόβιζε το πλήθος με ιδιοτελή κίνητρα. Μάλιστα, ορισμένοι από το ακροατήριο προσπάθησαν να παρασύρουν το πλήθος σε γέλια σε βάρος του Ερμοκράτη. Χρειάστηκε η παρέμβαση ενός στρατηγού, ώστε να κλείσει ομαλά η σύνοδος της

¹⁴ Οι Εγεσταίοι, οι οποίοι είχαν επισήμως καλέσει τους Αθηναίους να επέμβουν στη Σικελία, χρησιμοποιούν λόγια τα οποία χαρακτηρίζονται από τον ίδιο τον Θουκυδίδη ως *επαγωγά και σὺκ ἀληθῆ* (6.8.2). Ο Αλκιβιάδης παρουσιάζει μια υπερβολικά μονόπλευρη εικόνα των συνθηκών στη Σικελία (6.17.2-6)· πρβλ. Stahl (1973) 64 κ.ε. Αντιπαράβαλλε το 6.93.1: οι Σπαρτιάτες δείχνουν εμπιστοσύνη στον Αλκιβιάδη, 'διότι πίστεψαν ότι είχαν ακούσει τον άνθρωπο ο οποίος διέθετε την πιο ακριβή πληροφόρησή'.

¹⁵ Βλ. Stahl (1973) 70-72· Tsakmakis (1995a) 159-75.

εκκλησίας (6.41). Σε αυτή τη σκηνή ο Ερμοκράτης, τον οποίον αργότερα ο Θουκυδίδης επαινεί με θέρμη για τη σύνεση και την ανδρεία του (6.72), αποδείχτηκε ανίκανος να πείσει το πλήθος για μια εξαιρετικά κρίσιμη κατάσταση. Αυτό το επεισόδιο επιβεβαιώνει την προβληματική αλληλεπίδραση μεταξύ του πλήθους και του Ερμοκράτη και είναι συμπτωματικό για τα πολιτικά ήθη που επικρατούσαν στις Συρακούσες εκείνη την εποχή.¹⁶ Παρ' όλα αυτά, ο αναγνώστης καταγράφει το γεγονός ότι δεν ήταν ο Ερμοκράτης, αλλά ο ανώνυμος στρατηγός εκείνος που τελικά διέσωσε την κατάσταση.

Σε τέτοιες περιστάσεις η διάκριση ανάμεσα στην αλήθεια και τις φήμες, τις ανεπιβεβαίωτες πεποιθήσεις του καθενός,¹⁷ ήταν δύσκολη, καθώς δεν υπήρχαν θεσμοθετημένα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τεχνολογίες της πληροφόρησης. Έτσι, έσχατο κριτήριο προσανατολισμού των ανθρώπων παρέμενε σε στιγμές αμφιβολίας η αποτελεσματική τους επικοινωνία με τον ηγέτη. Αυτή σε μεγάλο βαθμό εξαρτάται από το κύρος του πολιτικού και την ικανότητά του να χειρίζεται το πλήθος.

Θεωρητική άποψη της ψυχολογίας του πλήθους

Ο Θουκυδίδης είχε αντιληφθεί πόσο σημαντικό ήταν για τους πολιτικούς να κατέχουν ειδικές γνώσεις για τη συμπεριφορά των μαζών. Σε αντίθεση με τον Κλέωνα, ο οποίος κατά τη συζήτηση για την Πύλο φαίνεται περισσότερο να υπόκειται ο ίδιος στον έλεγχο του πλήθους παρά να ασκεί έλεγχο επάνω του, ένας καλός πολιτικός δεν πρέπει να αυτοσχεδιάζει - πριν από όλα πρέπει να είναι γνώστης των ιδιορρυθμιών της ψυχολογίας των μαζών. Το έργο του Θουκυδίδη μελετά την ανθρώπινη συμπεριφορά, στην οποία ο ιστορικός διακρίνει χαρακτηριστικά κατά το μάλλον ή ήττον σταθερά, που πηγάζουν από την ίδια την ανθρώπινη φύση.¹⁸ Ο Θουκυδίδης αναφέρεται ρητά στη συλλογική συμπεριφορά και την ψυχολογία του όχλου (3.8) ως αντικείμενα ειδικής παρατήρησης.¹⁹ Προσπαθεί 'να αναγνωρίσει διαδικασίες που παρουσιάζονται με μεγάλη συχνότητα'.²⁰ Ο Περικλής ενσαρκώνει και ως προς αυτό το σημείο τον ιδανικό αναλυτή. Στηριζόμενος στη μελέτη της συλλογικής συμπεριφοράς μπορεί με ευχέρεια να κάνει εμπεριστατωμένες προβλέψεις. Επιχειρεί να

---

¹⁶ Πρβλ. Connor (1984) 168-71.

¹⁷ Φήμες οι οποίες κυκλοφορούσαν από στόμα σε στόμα (άκογι) έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της μαζικής υστερίας που οδήγησε στην ανάκληση του Αλκιβιάδη. Ο φόβος των Αθηναίων για την τυραννίδα ενισχύθηκε από λανθασμένες ιστορικές εικασίες· βλ. Tsakmakis (1995a) 186 κ.ε. Οι φήμες υπόκεινται σε αλλαγές και παραμορφώσεις που είναι τριών ειδών: διαγραφή λεπτομερειών ('ισοπέδωση'), προιούσα οργάνωση της ύλης γύρω από ένα δεσπάζον θέμα ('όξυνση') και παρουσίαση του μηνύματος με τρόπο που να το καθιστά συμβατό με προϋπάρχουσες ατομικές και συλλογικές απόψεις ('αφομοίωση')· βλ. Marx - McAdam (1994) 27. Το επεισόδιο των Πεισιστρατιδών περιέχει πολλές λεπτομέρειες, θέματα και δομές δράσης που αγνοούνται στη διαδεδομένη εκδοχή του περιστατικού· στόχος του είναι να αμφισβητήσει την απλοϊκή σύνδεση της τυραννίδας με τη βία.

¹⁸ Βλ. Rechenauer (1991) 144-57.

¹⁹ Η σημασία αυτού του γεγονότος δεν αναιρείται από την παρατήρηση της V.J. Hunter (1998/89) ότι ο Θουκυδίδης δεν συγγράφει μια 'κοινωνιολογία' του όχλου, αλλά εφαρμόζει τους κανόνες της ατομικής ψυχολογίας στη συμπεριφορά του.

²⁰ Πρόκειται για πολύ φιλόδοξο στόχο, ακόμη και για σύγχρονους ερευνητές, καθώς δεν εξαντλείται στην εξέταση στατικών τεκμηρίων, αλλά απαιτεί την κατανόηση κοινωνικών δυναμικών βλ. Marx - McAdam (1994) 25f.

αποτρέψει τις μεταπτώσεις στη διάθεση του κόσμου,²¹ κάνοντας λόγο ανοικτά γι' αυτό το ενδεχόμενο, και προλαβαίνει ή απαλύνει τις αντιδράσεις του ακροατηρίου επανερχόμενος στη συζήτηση του θέματος και υπενθυμίζοντας διαρκώς ότι ο ίδιος έχει σταθερές απόψεις (1.140.1, 1.141.1, 1.144.1, 2.61.2, 2.62.1, 2.64.1). Αυτός ο μετα-επικοινωνιακός, ελιτίστικος λόγος αποτελεί προσπάθεια εκλογίκευσης της συλλογικής συμπεριφοράς.²² Με τη διδαχή και τη λογική ανάλυση ο Περικλής προσπαθεί να αποθαρρύνει τις ανεπιθύμητες ενέργειες από την πλευρά του πλήθους και να μετατρέψει τη μάζα σε ένα σώμα υπεύθυνων ατόμων.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Περικλής χειρίζεται τον Αθηναϊκό λαό είναι εντελώς διαφορετικός από τις μεθόδους των επιγόνων του, οι οποίοι κολάκευαν τον δήμο (2.65.10) και προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν την υποστήριξή του υποθάλποντας την απληστία του! Από τους επιγόνους του Περικλή ο Νικίας διακατέχεται από μόνιμη ανησυχία για τις διαθέσεις των Αθηναίων, η γνώση του όμως σχετικά με την ανθρώπινη συμπεριφορά είναι στατική και επιπόλαια. Του λείπει η βαθύτερη κατανόηση της δυναμικής των κοινωνικών φαινομένων, η οποία θα του επέτρεπε να αντιμετωπίσει με επιτυχία τον όγλο. Πριν από τη Σικελική εκστρατεία αποτιμά εσφαλμένα τον πιθανό αντίκτυπο της δεύτερης δημηγορίας του και προκαλεί έτσι την αντίθετη αντίδραση από εκείνη που επεδίωκε (6.24). Στη σύσκεψη των στρατηγών στη Σικελία η πρότασή του για την τακτική που θα έπρεπε να ακολουθηθεί είναι θεμελιωμένη στη μοιρολατρική υπόθεση ότι οι Αθηναίοι στρατιώτες, οι οποίοι πιεστικά ζητούσαν την επιστροφή στην πατρίδα, θα κατηγορούσαν αργότερα τους αρχηγούς τους ότι αποφάσισαν την επιστροφή του στρατεύματος έχοντας δωροδοκηθεί (7.48.4).²³ Ο φόβος της κοινής γνώμης τον καθιστά ανάπηρο. Αναφερόμενος διαρκώς στις δυσκολίες που αντιμετώπιζε κατά την επικοινωνία του με τους ανθρώπους, φαίνεται σαν να προσπαθεί να εξορκίσει το πρόβλημα παρά να το αντιμετωπίσει. Την ίδια στιγμή ορίζει το πρόβλημα με τρόπο πολύ στενό, περιορίζοντας τις αναφορές του στον Αθηναϊκό λαό (αλλά εννοώντας αναμφιβόλως τον δήμο). Η υποτιθεμένη ιδιαιτερότητα των Αθηναίων τού γίνεται εμμονή - και μετατρέπεται σε εφιάλτη (6.9.3, 7.14.4., 7.48.2, 7.48.4). Δαιμονοποιώντας τους Αθηναίους, ο Νικίας αποτυγχάνει να αναγνωρίσει ότι η ανθρώπινη φύση είναι σταθερή. Η αποτυχία του είναι ενδεχομένως σύμπτωμα της αριστοκρατικής του νοοτροπίας, καθώς οι αναφορές του στους Αθηναίους έχουν μια περιφρονητική χροιά. Αυτό γίνεται ακόμη πιο έκδηλο στην τελευταία του αποστροφή προς το ηττημένο στράτευμα, όταν με τραγικό τρόπο συγκρίνει την προηγούμενη ευημερία του με τα δεινά πάθη του παρόντος. Ο Νικίας υπαινίσσεται ότι αξίζει μια τέτοια τύχη πολύ λιγότερο από τους κοινούς στρατιώτες του:²⁴ *νῦν ἐν τῷ αὐτῷ κινδύνῳ τοῖς φανλοτάτοις αἰωροῦμαι* ('αλλά τώρα, να που βρίσκομαι κι εγώ στον ίδιο κίνδυνο με τους πιο ταπεινούς από σας', 7.77.2). Σε αντίθεση με τον

²¹ Είναι προετοιμασμένος για τις αντιδράσεις τους: 2.59.3 - 2.60.1· πρβλ. 1.140.1.

²² Δεδομένου ότι ο Περικλής δεν έχει αντίπαλο στις δημόσιες αγορεύσεις του, ο πραγματικός του αντίπαλος είναι το πλήθος: ο βαθμός αποδοχής της ηγεσίας του είναι ο μόνος μεταβλητός παράγοντας. Η αντίσταση στην επιχειρηματολογία του Περικλή εκφράζεται ως αντιπαράθεση συναισθήματος-λογικής (2.65.1: *ὀργή - γνώμη*, 2.65 3-4: *ὀργή - νομίζειν*· βλ. ολόκληρο τον τελευταίο λόγο του Περικλή). Με παρόμοιο τρόπο η εγκατάλειψη της πολιτικής του Περικλή περιγράφεται ως αποτέλεσμα ηθικής διαφθοράς ή ως ελάττωμα των ηγετών, οι οποίοι εκμεταλλεύονται τα συναισθήματα και τα πάθη των μαζών (2.65.10).

²³ Φαντάζει ειρωνικό το γεγονός ότι ο Νικίας τελικά εκτελείται, επειδή οι Συρακούσιοι θα φοβηθούν μήπως δωροδοκήσει τους φρουρούς του (7.86.4)

²⁴ Ο Νικίας δεν είναι σε θέση να σκεφθεί με όρους πολιτικούς. Η πολιτική του κρίση δεν μπορεί ποτέ να αποσυνδεθεί από τη στενή μέριμνα για την προσωπική του σταδιοδρομία (5.16.1, 6.9.2.).

Περικλή ο αριστοκράτης Νικίας δεν είναι σε θέση να δείξει σεβασμό για το πλήθος, την πηγή της εξουσίας σε μια δημοκρατική πολιτεία. Ο Νικίας φαίνεται να αγνοεί ότι η αναγνώριση και η αποδοχή των κανόνων της πολιτικής επικοινωνίας είναι αναγκαία προϋπόθεση για την επιτυχία στην πολιτική πράξη.²⁵

Επικοινωνιακές δεξιότητες: τα σωστά λόγια τη σωστή στιγμή

Ηγέτες που φιλοδοξούν να ελέγχουν την κοινή γνώμη πρέπει να γνωρίζουν πότε και πώς θα παρουσιάσουν τις ιδέες τους σε ένα ακροατήριο. Ο Θουκυδίδης σκιαγραφεί την εικόνα χαρισματοικών ηγετών, όπως ο Αλκιβιάδης και ο Βρασίδης, οι οποίοι είναι πειστικοί σε όλες τους τις εμφανίσεις, ακόμα και όταν εξαπατούν το ακροατήριό τους. Ο Αλκιβιάδης δηλώνει με αυτοπεποίθηση ότι ο φλογερός ενθουσιασμός του είναι σε θέση να εμπνεύσει ένα ακροατήριο και να το κάνει να υιοθετήσει τα επιχειρήματά του.²⁶ Ο Κλέων έχει εκ διαμέτρου αντίθετη ιδιοσυγκρασία και η αλληλεπίδρασή του με το πλήθος ήταν πάντα προβληματική. Σύμφωνα με το εισαγωγικό σχόλιο του ιστορικού που συνοδεύει την πρώτη του εμφάνιση στο έργο (3-36.6) ήταν ο μεγαλύτερος θιασώτης της βίας στην πόλη (βιαιότατος) και αυτός που την εποχή εκείνη έπειθε περισσότερο (πιθανότατος).²⁷ Ο αναγνώστης όμως γίνεται απλώς μάρτυρας της εξασθένησης αυτής της επιρροής, καθώς επίσης και της απόρριψης μιας πολιτικής υπέρμετρης βίας κατά των εχθρών και όσων συμμάχων αποστατούσαν. Η συζήτηση για τη Μυτιλήνη ήταν μια εκκωφαντική προσωπική ήττα του Κλέωνα, πράγμα που δείχνει ανάγλυφα ο Θουκυδίδης με τη λεπτομερή παρουσίαση της προσπάθειας του δημαγωγού να διατηρήσει σε ισχύ την αρχική απόφαση. Άλλη ευκαιρία για δημόσια αγόρευση δεν θα του δοθεί στο έργο. Στη συζήτηση για την Πόλο η εικόνα του ως δημόσιου άνδρα καταρρακώνεται, καθώς αυτό που γίνεται έκδηλο είναι ότι προσπαθεί απεγνωσμένα να συγκαλύψει την ανεπάρκειά του (επίσης 5.16.1). Οι πιο συνετοί πολίτες παίρνουν την εκδίκησή τους για τα περιφρονητικά του σχόλια στο 3.37.3: 'Τα φαντασμένα αυτά λόγια (ενν. του Κλέωνα) προκάλεσαν και μερικά γέλια. Οι φρονιμότεροι, όμως, ήταν ικανοποιημένοι ότι ένα από τα δυο θα γινόταν οπωσδήποτε. Ή θα γλύτωναν από τον Κλέωνα - και αυτό θεωρούσαν πιθανότερο - ή αν διαψεύδονταν οι προβλέψεις τους, τότε θα αιχμαλώτιζαν τους Λακεδαιμονίους' (4.28.5). Είναι αξιοσημείωτο ότι στο στρατιωτικό απόσπασμα που στάλθηκε στην Πύλο υπό τον Κλέωνα δεν περιλαμβάνονταν Αθηναίοι (αυτό δηλώνεται σαφώς στο 4.28.4), και επίσης ότι πριν από τη μάχη στην Αμφίπολη ακούμε τους στρατιώτες να συγκρίνουν 'την «τόση απειρία» και την «τόση δειλία» με την 'μεγά-

---

²⁵ Κατά παρόμοιο τρόπο ο Κλέων δεν διστάζει να εισηγηθεί τη διάκριση μεταξύ συνετών και ασήμαντων πολιτών (φαυλότεροι, 3.37.3) στο ακροατήριό του (για να εκφράσει, ωστόσο, την αποδοκιμασία του για τους πρώτους· πρβλ. Rengakos [1984] 58-63· Connor [1971] 94-96· Hornblower, *Comm.* 1.424), με σκοπό να εξυπηρετήσει τις άμεσες βλέψεις του στη διάρκεια της συζήτησης για τη Μυτιλήνη. Χαρακτηριστικό είναι ότι στη συνέχεια της επιχειρηματολογίας του αρνείται μια θεμελιώδη αρχή της πολιτικής επικοινωνίας σε ένα δημοκρατικό καθεστώς, τον δημόσιο διάλογο, υπερτονίζοντας τα αρνητικά επακόλουθα της ρητορικής πειθούς· πρβλ. Connor (1984) 82 κ.ε.

²⁶ Ποβλ. 6.1 7.1 (για την υποστήριξη της συμμαχίας εναντίον της Σπάρτης: 5.45.3).

²⁷ Βία και πειθώ είναι όροι αντίθετοι στην ελληνική σχεφή· ποβλ. Buxton í 1982) 58-63. Αυτή, ωστόσο, η αντίφαση χαρακτηρίζει ευρύτερα την πολιτική ζωή της εποχής στην Αθήνα: η πειθώ κυριαρχούσε μέσω της ρητορικής στα εσωτερικά των Αθηναίων, ενώ η βία ήταν το κύριο χαρακτηριστικό της πολιτικής τους απέναντι στους συμμάχους.

λη εμπειρία και την μεγάλη τόλμη' του Βρασίδα· μαθαίνουμε επίσης ότι τον είχαν ακολουθήσει απρόθυμα (5-7.2)

Υπάρχουν επίσης ηγέτες οι οποίοι έχουν ορθές απόψεις, αλλά δεν είναι σε θέση να τις επιβάλουν. Ο Δημοσθένης, και κυρίως ο Νικίας, στρατηγοί με επιτυχίες κατά τον Αρχιδάμειο πόλεμο, αποτελούν εύγλωττα παραδείγματα για αυτό.

Στην αρχή του 4^{ου} Βιβλίου διαβάζουμε ότι οι Αθηναίοι απέστειλαν δυνάμεις στη Δυτική Ελλάδα. Πρόκειται για την εκστρατεία που επρόκειτο να καταλήξει στη μεγάλη επιτυχία της Πύλου. Ωστόσο, μολονότι η εκκλησία είχε εξουσιοδοτήσει τον Δημοσθένη να χρησιμοποιήσει την εκστρατευτική δύναμη όπως αυτός έκρινε - παρά το γεγονός δεν είχε ακόμη αναλάβει τα καθήκοντά του ως στρατηγός (4.2.4)²⁸ - οι στρατηγοί και οι στρατιώτες αντιμετώπισαν με θυμηδία τις εισηγήσεις του. Απέρριψαν την πρότασή του να προσορμισθούν στην Πύλο, πράγμα το οποίο τελικά αναγκάστηκαν να κάνουν, όταν τους υποχρέωσε η κακοκαιρία (4.3.1). Αφού τελικά κατέπλευσαν εκεί, έστω και αν αυτό συνέβη από τύχη, ο Δημοσθένης πρότεινε την ανέγερση τείχους. Οι άλλοι', σημειώνει ο Θουκυδίδης, 'είπαν ότι υπάρχουν αρκετά έρημα ακρωτήρια στην Πελοπόννησο, εάν ήθελε να ανεβάσει το κόστος για την πόλη περιτειχίζοντας κάποιο από αυτά'. Αφού δεν ήταν σε θέση να πείσει ούτε τους στρατηγούς ούτε τους στρατιώτες, παρέμεινε εκεί άπρακτος, μέχρι που οι στρατιώτες, έχοντας βαρεθεί από την απραξία, βάλθηκαν να κτίζουν το οχυρό (4.33-4.4.1).

Ο Δημοσθένης σκιαγραφείται ως Ανήμπορος να κατευθύνει ένα ακροατήριο διά της πειθούς. Παρουσιάζεται ως άνθρωπος που αναγκάζεται να συμμορφωθεί με τις επιθυμίες των άλλων, ανίκανος να επηρεάσει τη ροή των γεγονότων. Οι προτάσεις του απορρίπτονται δύο φορές, εφαρμόζονται όμως κατά σύμπτωση ή όταν ο χρόνος είναι κατάλληλος.

Ο Νικίας έχει να αντιμετωπίσει ακόμη σοβαρότερα προβλήματα επικοινωνίας. Παρά την ευθυκρισία του οι παρεμβάσεις του τείνουν να εκδηλώνονται τη λάθος στιγμή. Αυτό σημαίνει ότι αγωνίζεται πάντοτε για υποθέσεις χαμένες. Επιτρέπει στα γεγονότα να εξελιχθούν και όταν επιχειρεί να παρέμβει, είναι ήδη πολύ αργά. Δεν ελέγχει ποτέ το πλήθος - το πλήθος είναι αυτό που τον ελέγχει.²⁹ Προσπαθεί να καλλιεργήσει σχέσεις με τη Σπάρτη, τη στιγμή που ο Αλκιβιάδης έχει ήδη υπονομεύσει κάθε προσπάθεια προς αυτήν την κατεύθυνση και έχει προωθήσει συμμαχία με τον εχθρό της Σπάρτης, το Άργος. Η αποτυχία του εκτίθεται με κάθε λεπτομέρεια και προξενεί την πρώτη ρωγμή στην εικόνα του ως επιτυχημένου στρατιωτικού και υποστηρικτή της ειρήνης (5.46.3). Ενώ άλλοι κατορθώνουν να έχουν τον χρόνο σύμμαχό τους, για τον Νικία οι συνθήκες είναι πάντοτε αντίξοες. Προσπαθεί να αποτρέψει τη Σικελική εκστρατεία, ενώ οι υποστηρικτές της έχουν ήδη προετοιμάσει το έδαφος κατάλληλα. Η αποστροφή του προς τον *πρύτανιν* στο τέλος της πρώτης του δημηγορίας (6.14) ισοδυναμεί με αποδοχή της αποτυχίας του να πείσει τον λαό (και έτσι στην περίπτωση αυτή δεν συμβαίνει αυτό που είχε συμβεί μετά τις συζητήσεις για την Κέρκυρα, 1.44.1, ή τη Μυτιλήνη, όταν η αρχική απόφαση είχε αναθεωρηθεί). Η δεύτερη δημηγορία του στη διάρκεια της συζήτησης φέρνει το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα από εκείνο που προσδοκούσε. Ενισχύει την αίσθηση ασφάλειας του πλήθους και εντείνει την επιθυμία τους για περιπέτειες (6.24).

Ο Νικίας είχε ίσως απόλυτα δίκιο να κατηγορεί τον Αλκιβιάδη για υπερβολική φιλοδοξία και καιροσκοπισμό, όταν ο τελευταίος εισηγήθηκε την εκστρατεία κατά της Σικελίας (6.12.206.13). Παρ' όλα αυτά, ήταν ήδη πολύ αργά για να ματαιωθεί η εκστρατεία. Εξάλ-

²⁸ Πρβλ. Hornblower. Comm. 2.152.

²⁹ Στη διένεξη για την Πύλο γίνεται ο ίδιος θύμα της δυναμικής που αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια της συζήτησης, ενώ στη Σικελική εκστρατεία ορίζεται επικεφαλής παρά τη θέλησή του (6.8.4).

λου, ο χρόνος δεν ήταν πια ο κατάλληλος για την εξουδετέρωση του αντιπάλου του, και ο Νικίας άθελά του συντελεί στην υπονόμευση του Αλκιβιάδη σε μια στιγμή που η εκστρατεία έχει ήδη αποφασισθεί και ο Αλκιβιάδης πρόκειται να είναι ένας από τους επικεφαλής. Τελικά, ο Αλκιβιάδης καθαιρείται, και αυτό θα συμβάλει καθοριστικά στην αποτυχία της επιχείρησης.

Η αποφυγή διχασμού

Οι προηγούμενες διαπιστώσεις μας οδηγούν να διακρίνουμε μια ακόμη βασική αρχή που χαρακτηρίζει τον υπεύθυνο πολιτικό: η ορθή πολιτική είναι ασυμβίβαστη με τη διχόνοια (βλ. και τον λόγο του Ερμοκράτη στη Γέλα, 4.59-64). Η άστοχη διαίρεση του ακροατηρίου σε ομάδες από τον Νικία (οι μεγαλύτεροι στην ηλικία υποτίθεται ότι ήταν με το μέρος του, ενώ οι νεότεροι ήταν εχθρικοί προς αυτόν) προσφέρει στον Αλκιβιάδη την ευκαιρία να υποστηρίξει την ιδέα της ενότητας και της ομόνοιας. Ο Αλκιβιάδης συγκαλύπτει έτσι την εχθρότητα που έτρεφε για τον Νικία, υιοθετώντας ένα συναινετικό προσωπείο. Καλεί τον Νικία να συνεργασθεί μαζί του και τον λαό να εκμεταλλευθεί τις ικανότητες όλων (6.18.6). Φυσικά, τα λόγια αυτά δεν αποτελούν παρά ένα ρητορικό τέχνασμα. Σε αντίθεση με τον Περικλή ο Αλκιβιάδης δεν έχει - και, πολύ περισσότερο, δεν επιθυμεί να έχει - την υποστήριξη του συνόλου των πολιτών. Αντίθετα, αντλεί τη δύναμή του από μια συγκεκριμένη μερίδα του ακροατηρίου του, έχοντας μάλιστα οργανώσει από πριν ομάδες υποστηρικτών του.³⁰

Ο Κλέων αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση του πολιτικού ο οποίος για + να επιβιώσει χρειάζεται τη σύγκρουση. Πάντοτε προσωποποιεί τις πολιτικές διαμάχες και επιτίθεται κατά των αντιπάλων του (ή εάν δεν υπάρχουν αντίπαλοι, τους κατασκευάζει ο ίδιος), προκειμένου να επιτύχει τους σκοπούς του. Στη συζήτηση για τη Μυτιλήνη, θέλοντας να αποφύγει μια προσωπική ήττα λόγω της αναθεώρησης της πρώτης απόφασης, επιτίθεται με πάθος εναντίον όλων όσοι διαφωνούν μαζί του. Αργότερα, θα επιτεθεί σφοδρά στους απεσταλμένους της Σπάρτης που μεταφέρουν έκκληση για ειρήνη (4.22.2), διότι οι προσωπικές του φιλοδοξίες εξυπηρετούνται καλύτερα από τη συνέχιση του πολέμου. Είναι προσβλητικός προς τους αγγελιαφόρους από την Πύλο (4.27.3), έτσι ώστε να αποσπάσει την προσοχή των Αθηναίων από τη δική του ευθύνη για το ναυάγιο των ειρηνευτικών συνομιλιών. Λόγω της αντιπάθειας που τρέφει για τον Νικία εξευτελίζει τους στρατηγούς ασκώντας ανούσια κριτική (4.27.4-5).

Το κύριο χαρακτηριστικό της κοινής γνώμης είναι η αστάθεια, και αυτή εντείνεται σε συνθήκες πόλωσης.³¹ Στους Αχαρνείς ο Αριστοφάνης ασκεί κριτική στους συμπολίτες του, επειδή αλλάζουν εύκολα γνώμη (μετάβουλοι, Αχ. 632). Ο Περικλής, όπως και άλλοι ρήτορες, προσπαθούν να αμβλύνουν αυτή την τάση προβάλλοντας τη σταθερότητα των δικών τους απόψεων (1.140.1, 2.61.2, βλ. επίσης 2.13.2· για τον Κλέωνα: 3.38.1). Αντίθετα, οι πολιτικοί που καλλιεργούν τη διχόνοια θέτουν την πόλη σε κίνδυνο, διότι η διατήρηση της τάξης αποτελεί προϋπόθεση επιτυχίας στη συνέλευση, όπως ακριβώς συμβαίνει και στη μάχη, ενώ η κατάρρευση της τάξης οδηγεί σε καταστροφή.³² Η στάσις πρέπει να αποφεύγεται με οποιοδήποτε τίμημα. Η διχόνοια εύκολα μπορεί να βλάψει και τους ίδιους τους

---

³⁰ Η αξιοπιστία της αφήγησης στο σημείο αυτό υποστηρίζεται από αντίστοιχα φαινόμενα που επισημαίνονται στην αφήγηση της επιστροφής του Αλκιβιάδη στην Αθήνα από τον Ξενοφώντα (Ελλ. 1-4. 18-20).

³¹ Πρβλ. επίσης Zaller (1992) 53-75.

³² Πρβλ. Pouncey (1986)

πολιτικούς που την υποδαυλίζουν, διότι από τη στιγμή που το πάθος θα υπερισχύσει της λογικής, οι άνθρωποι καθίστανται ανεξέλεγκτοι. Η ψυχολογική βία την οποία ασκούν οι οπαδοί του Αλκιβιάδη θα παραχωρήσει σύντομα τη θέση της στην τρομοκρατία των αντιπάλων τους. Και στη συζήτηση για τη Μυτιλήνη, η πρώτη, οριακή νίκη του Κλέωνα μετατρέπεται σε ήττα. Στο σημείο αυτό μπορούμε να κάνουμε τη σύγκριση με τον Περικλή, ο οποίος, όταν βρέθηκε αντιμέτωπος με τις διχαστικές τάσεις του ανήσυχου πλήθους, έκανε ό,τι ήταν δυνατόν για να αποκαταστήσει την κοινωνική συνοχή και την αλληλεγγύη μεταξύ των Αθηναίων. Ο Επιτάφιος αποτελεί την κορυφαία έκφραση αυτού του εγχειρήματος.

2. Προσωπικό κύρος

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη αυτός που θέλει να επιτυγχάνει στη συμβουλευτική ρητορεία πρέπει να χαρακτηρίζεται από φρόνηση, ηθική ακεραιότητα και διάθεση να προωθήσει τα συμφέροντα του ακροατηρίου του: *τοῦ μὲν οὖν αὐτούς εἶναι πιστούς τούς λέγοντας τρία ἐστὶ τὰ αἴτια - τσοαῦτα γάρ ἐστὶ δι' ἃ πιστεύομεν ἔξω τῶν ἀποδείξεων. Ἔστι δὲ αὐτὰ φρόνησις καὶ ἀρετὴ καὶ εὐνοία* (Υπάρχουν τρεις λόγοι, για τους οποίους οι ομιλητές γίνονται πιστευτοί - γιατί τόσα είναι αυτά που μας κάνουν να δείχνουμε εμπιστοσύνη, πέρα από τις αποδείξεις: η φρόνηση, ο ενάρετος χαρακτήρας και η φιλική διάθεση'· Ρητ. 1378 a 6-8). Αυτές οι ιδιότητες αποδεικνύονται και στο έργο του Θουκυδίδη σημαντικές για κάθε πολιτικό. Καθώς ο Θουκυδίδης δεν είναι λογογράφος αλλά ιστορικός, οι εκφάνσεις αυτών των ιδιοτήτων δεν περιορίζονται στο κείμενο των δημηγοριών, όπως επιτάσσει ο φιλόσοφος (1356a6-10), αλλά διαχέονται επίσης στην αφήγηση, στα συνοπτικά σχόλια που εισάγουν τους ομιλητές, στα προσωπικά σχόλια του συγγραφέα και τις ανακεφαλαιώσεις της δράσης ηγετικών προσωπικοτήτων που συναντούμε στο έργο. Σύνεση (ξύνεσις) και ηθική ακεραιότητα (ἀρετή) είναι οι όροι που επανέρχονται στα λιγοστά χωρία στα οποία ο Θουκυδίδης διατυπώνει επαίνους για συγκεκριμένα πρόσωπα. Η αφήγηση περιλαμβάνει επίσης πλούτο πληροφοριών σχετικά με τις προθέσεις των δημόσιων ανδρών, τις οποίες μπορούμε να συγκρίνουμε με τις θέσεις που υποστηρίζουν δημόσια.

Σύνεση

Μαζί με τη χρήση τεχνικών επιχειρηματολογίας³³ η ορθή κρίση για μια κατάσταση και η διεισδυτική ανάλυση της δυναμικής που επηρεάζει το μέλλον είναι οι βασικές εκφάνσεις της *ξυνέσεως* κατά τον Θουκυδίδη. Η πεμπουσία της περιέχεται στο εγκώμιο του Θεμιστοκλή: *τῶν τε παραχρῆμα δι' ἐλάχιστης βουλῆς κράτιστος γνώμων καὶ τῶν μελλόντων ἐπὶ πλείστον τοῦ γενησομένου ἄριστος εἰκαστής· καὶ ἃ μὲν μετὰ χειρᾶς ἔχοι, καὶ ἐξηγήσασθαι οἶός τε, ὧν δ' ἄπειρος εἶη, κρῖναι ἱκανῶς οὐκ ἀπήλλακτο, τό τε ἄμεινον ἢ χειρὸν ἐν τῷ ἀφανεῖ ἔτι προεώρα μάλιστα* (1.138.3)³⁴ [ήταν σε θέση να κρίνει ταχύτατα ποια ήταν η καλύτερη λύση για τα προκείμενα ζητήματα και να προβλέπει τα μέλλοντα να συμβούν. Είχε την ικανότητα να εξηγεί καθαρά τις υποθέσεις

³³ Πρβλ. Hornblower (1987) 73-110· Thomas (2000) 168-212· Kallet (στον ανά χειρᾶς τόμο).

³⁴ Ο Θεμιστοκλής είναι ο μόνος πολιτικός ο οποίος στο έργο του Ηροδότου εμφανίζεται ενώπιον της συνέλευσης και πείθει τους πολίτες να υιοθετήσουν τις προτάσεις του (Ηρόδ. 8.109.2-8.110.1· η στρατιωτική του παρακέλευση στο 8.83 είναι επίσης αποτελεσματική).

που διαχειριζόταν, αλλά και όταν ακόμα δεν ήξερε ένα ζήτημα, ήταν πάντα σε θέση να εκφέρει μια σωστή κρίση και ήταν ικανός να προβλέπει τα ευνοϊκά ή αντίξοα στοιχεία που κρύβει το άδηλο μέλλον.] Η *ξύνεσις* του Περικλή (2.34.6) είναι ευδιάκριτη σε κάθε σημείο της αφήγησης, τόσο στους λόγους του όσο και στις πράξεις του (επίσης 1.140.1) και έτσι επιβεβαιώνεται ο ισχυρισμός ότι ήταν *λέγειν τε και πράσσειν δυνατώτατος* (1.139.4). Ο Θουκυδίδης εκθειάζει την πρόνοιάν του στον σχεδιασμό της πολεμικής τακτικής των Αθηναίων (2.65.5-6). Ο Περικλής στους υπολογισμούς του συνεκτιμά το παράλογο στοιχείο και αφήνει όσο γίνεται λιγότερα πράγματα στην τύχη. Στη δημηγορία που εκφωνεί πριν από την έκρηξη του πολέμου προσπαθεί να προετοιμάσει τους Αθηναίους με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν και τις απρόβλεπτες εξελίξεις.³⁵

Διάφορες πτυχές της *ξυνέσεως* εκδηλώνονται στις σκέψεις, τους λόγους και τις πράξεις διαφόρων πολιτικών και στρατιωτικών ηγετών στο έργο του Θουκυδίδη,³⁶ όμως η ορθότητα της κρίσης ενός ομιλητή δεν εκτιμάται πάντα. Μια χαρακτηριστική περίπτωση πρόβλεψης η οποία τείνει να αγνοηθεί, είναι η έγκαιρη προειδοποίηση - οι φόβοι του Νικία σχετικά με τη Σικελική εκστρατεία συνιστούν το κατ' εξοχήν παράδειγμα. Η αγνόηση των προειδοποιήσεων είναι στερεότυπο θέμα της λογοτεχνίας (συμπεριλαμβανομένης και της αρχαιοελληνικής ιστοριογραφίας), ενώ η σύγχρονη κοινωνιολογία επιβεβαιώνει ότι 'προειδοποιήσεις για πράγματα για τα οποία οι άνθρωποι δεν έχουν άμεση γνώση ή εμπειρία είναι ενδεχόμενο να αγνοούνται ως στερούμενες πραγματική βάση'.³⁷

Η ορθή κρίση (ή η έλλειψή της) αποτελεί βασικό συστατικό της ευφυΐας, όπως την εννοεί ο Θουκυδίδης, έστω και εάν δεν κυριαρχεί πάντοτε στις δημηγορίες σε ευθύ λόγο. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σύντομα σε μη συνετούς ηγέτες, οι οποίοι διατυπώνουν εσφαλμένες εκτιμήσεις για την πραγματικότητα, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του πολέμου, και στον χειρισμό του πλήθους.

Ενώ η εμπειρία (πέιρα) βοηθά στη διατύπωση ορθών προγνώσεων, η επιφανειακή διάγνωση ιστορικών αναλογιών και η καταχρηστική επίκληση ιστορικών παραδειγμάτων είναι μια χαρακτηριστική πλάνη που προσιδιάζει ιδιαίτερα στις μάζες, αλλά κατευθύνει επίσης τη σκέψη ορισμένων πολιτικών. Η συμμετοχή του Αλκιβιάδη στην ιεροσυλία των Μυστηρίων οδήγησε τους Αθηναίους στην εσφαλμένη υποψία ότι ο ίδιος ήταν επίσης ένοχος για τον ακρωτηριασμό των Ερμών (6.61.1). Παρομοίως, αβάσιμες πεποιθήσεις σχετικά με την τυραννίδα των Πεισιστρατιδών υπέβαλαν παραπλανητικές ιστορικές αναλογίες, οι οποίες με τη σειρά τους προκάλεσαν υπερβολικούς φόβους πολιτικών συνωμοσιών και, εν τέλει, οδήγησαν στην ανάκληση του Αλκιβιάδη από τη Σικελία. Η εκστρατεία του Βρασίδα στη Βόρεια Ελλάδα έκανε πολλούς Έλληνες να πιστέψουν ότι όλοι οι Σπαρτιάτες συμπεριφέρονταν με τον ίδιο τρόπο: *πρώτος γάρ ἐξελθὼν καὶ δόξας εἶναι κατὰ πάντα ἀγαθὸς ἐλπίδα ἐγκατέλιπε βέβαιον ὡς καὶ οἱ ἄλλοι τοιοῦτοὶ εἰσιν*, 'καθώς ήταν ο πρώτος που μετακινήθηκε από τη Σπάρτη και έδινε την εντύπωση ότι είναι από όλες τις απόψεις ενάρετος, δημιούργησε τη βέβαια προσδοκία ότι και οι άλλοι είναι όπως αυτός' (4.81.3).³⁸

³⁵ Αναγνώριση της σύνεσης και της ευφυΐας άλλων πολιτικών από τον Θουκυδίδη: 2.97.6· 4.81.2· 6.54.5· 6.72.2· 8.68.1. Επίσης βλ. Rood (1998α) 184, σημ. 8.

³⁶ Διεξοδικά πραγματεύεται το θέμα ο Edmunds (1975). Για τη συσχέτιση σκέψεων, προβλέψεων, προθέσεων και γεγονότων βλ. V.J. Hunter (1973α)· Stahl (1973)· Schneider (1974) 69-125.

³⁷ Marx - McAdam (1994) 69.

³⁸ Η βοήθεια του Βρασίδα προς τη Σκιώνη ενεθάρρυνε τους Μενδαίους να αποστατήσουν από τους Αθηναίους (4.123.2). Η έντονη εντύπωση των κατορθωμάτων του Βρασίδα είναι ακόμη ζωντανή και στους Μηλίους (5.110). Οι Μυτιληναίοι εξάλλου δηλώνουν ότι αποστάτησαν σκεπτόμενοι το παράδειγμα της μεταχείρισης άλλων συμμάχων από τους Αθηναίους (3.10.6, 3.11.8· πρβλ. επίσης την έκκληση προς τους Σπαρτιάτες στα χωρία 3.13.2 και 3.13.7). Η δημηγο-

Μετά την Πύλο η αυτοπεποίθηση των Αθηναίων βρίσκεται στο απόγειό της: τα πάντα τους φαίνονται τώρα δυνατά: *οὕτω τῇ παρούσῃ εὐτυχίᾳ χρώμενοι ἤξιουν σφίσι μηδὲν ἐναντιοῦσθαι, ἀλλὰ καὶ τὰ δυνατὰ ἐν ἴσῳ καὶ τὰ ἀπορώτερα μεγάλη τε ὁμοίως καὶ ἐνδεέστερα παρασκευῇ κατεργάζεσθαι. Αἰτία δ' ἦν ἡ παρά λόγον τῶν πλεόνων εὐπραγία αὐτοῖς ὑποτιθεῖσα ἰσχὺν τῆς ἐλπίδος*, 4.65.4. [Ήταν τόση η πεποίθησή τους ότι κάθε επιχείρησή τους θα ετύχαινε, ώστε δεν μπορούσαν ν' ανεχθούν καμιά αποτυχία. Είχαν την αξίωση να έχουν παντού επιτυχίες και στα όσα ήσαν δυνατά και στα εξαιρετικά δύσκολα εγχειρήματα, ανεξάρτητα από το αν είχαν κάνει τις ετοιμασίες τους όπως έπρεπε ή όχι. Η αιτία ήταν οι πολλές και απροσδόκητες επιτυχίες τους που τους είχαν δημιουργήσει μεγάλες ελπίδες]. Με τη σειρά τους οι Σπαρτιάτες διακατέχονται από τον φόβο μήπως τους βρει και πάλι παρόμοια συμφορά (4.55.3). Ενώ όμως οι συνετοί πολιτικοί κατευνάζουν τις παράλογες ελπίδες του πλήθους (πρβλ. 2.65.9 για τον Περικλή), πολιτικοί όπως ο Κλέων τις συμερίζονται και τις ενισχύουν. Η απρόβλεπτη επιτυχία στην Πύλο κάνει τον Κλέωνα να πιστεύει ότι η ίδια τακτική θα εγγυηθεί νέους στρατιωτικούς θριάμβους. Για αυτό εναντιωνόταν σε κάθε πρωτοβουλία για ειρήνη. Ενεργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο, συμπεριφερόταν όπως ένας χαρτοπαίκτης που παρασύρεται από την τύχη του και συνεχίζει να παίζει μέχρι να χάσει τα πάντα.

Ο Κλέων αποδίδει παραδειγματική αξία σε ορισμένα γεγονότα, και μάλιστα αυτό του γίνεται σχεδόν εμμονή. Σύμφωνα με τον τρόπο σκέψης του η σκληρή τιμωρία των Μυτιληναίων θα λειτουργούσε ως αποτρεπτικό παράδειγμα για επίδοξους αποστάτες.³⁹ Παρ' όλα αυτά, το γεγονός και μόνο ότι χρησιμοποιεί αναλογίες και παραδείγματα μαρτυρεί περιορισμένη δυνατότητα κατανόησης των ιστορικών συνθηκών και των αλλαγών που συντελούνταν.⁴⁰ Αφού οι Λακεδαιμόνιοι είχαν προηγουμένως ζητήσει ειρήνη, ο Κλέων και οι Αθηναίοι ανέμεναν ότι η πολιτική τους θα παρέμενε αμετάβλητη (4.21.2)· και όσο μια νέα πρόταση ειρήνης καθυστερούσε, οι Αθηναίοι κυριεύονταν από φόβο, πιστεύοντας ότι οι Σπαρτιάτες τώρα αισθάνονταν (και ήταν) πιο ισχυροί (4.27.2). Αυτή η προσέγγιση οδηγεί σε έναν φαύλο κύκλο: όταν μετά τα γεγονότα της Πύλου οι Σπαρτιάτες επιδιώκουν και πάλι τη σύναψη ειρήνης, η πρότασή τους ενισχύει για μια ακόμη φορά την αυτοπεποίθηση των Αθηναίων, οι οποίοι την απορρίπτουν, διεκδικώντας περισσότερα (4.41.4).

ρία των Μυτιληναίων αξιοποιεί ευρέως ρητορικές τεχνικές του συρμού, αλλά δεν εμποδίζει τους Λακεδαιμόνιους να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι οι Μυτιληναίοι δεν έλεγαν την αλήθεια και ζητούσαν πράγματα αδύνατα (3.16.2· επίσης HTC 2.268-69 στο 3.13.4).

³⁹ Πρβλ. 3.39.3: *Παράδειγμα δέ αὐτοῖς οὔτε αἰ τῶν πέλας ξυμφοραὶ ἐγένοντο* ('δεν έχουν διαχθεί ούτε από το παράδειγμα των γειτόνων τους')· το παράδειγμα απαντά στους ισχυρισμούς των Μυτιληναίων (3.10.6, 3.11.8), αλλά αντικρούεται από τον Δίοδοτο στο 3.47.3: *προδειξάντων ὑμῶν τὴν αὐτὴν ζημίαν τοῖς τε ἀδικοῦσιν ὁμοίως κείσθαι καὶ τοῖς μὴ* ('γιατί εσείς θα έχετε προλάβει να δείξετε ότι η ίδια ποινή επιβάλλεται και σε εκείνους που είναι ένοχοι και σε όσους δεν είναι'). Η χρήση του παραδείγματος ταιριάζει με μια ρητορική χρήση του παρελθόντος, η οποία παραγνωρίζει τις πραγματικές σχέσεις ισχύος. Οι Πλαταιείς υπενθυμίζουν στους Σπαρτιάτες ότι θεωρούνται παράδειγμα ανδραγαθίας (3.57.1· βλ. και 3.59.1 για την ιδέα της φήμης). Οι Μήλιοι προειδοποιούν ότι η τιμωρία των Αθηναίων σε περίπτωση ήττας θα είναι παραδειγματική για άλλους ηγεμόνες (5.90).

⁴⁰ Πρβλ. τις προσεκτικές παραινήσεις του Κνήμου και του Βρασίδα (2.87.1) και τον αντίστοιχο λόγο του Φορμίωνα προς τους Αθηναίους (2.89): Ο Φορμίων έχει επίγνωση των δυσκολιών και δεν ολισθαίνει προς μια επιπόλαια ρητορική εκμετάλλευση της προηγούμενης νίκης των Αθηναίων.

Είναι φανερό ότι ηγέτες που εκφράζουν λογικές απόψεις και πείθουν τον αναγνώστη δεν είναι εξίσου αποτελεσματικοί στο να πείθουν το πλήθος. Η σύνθεση και η οικονομία του έργου απαιτούν προικισμένους ηγέτες, όπως ο Περικλής, αλλά και τραγικούς προάγγελους συμφορών, όπως ο Νικίας. Το δραματικό του σχέδιο χρειάζεται επίσης ανθρώπους που παρά τις ορθές απόψεις τους αδυνατούν να πείσουν με την πρώτη προσπάθεια το ακροατήριό τους, όπως ο Συρακούσιος Ερμοκράτης· χρειάζεται και ανεργάστους δημαγωγούς που εξασφαλίζουν την πρόσκαιρη υποστήριξη των μαζών, όπως ο Κλέων. Η αλληλεπίδραση μεταξύ ηγετών και πλήθους αντικατοπτρίζει τις περιπέτειες της λογικής στη διάρκεια ενός πολέμου. Ο πόλεμος αρχίζει ως αναγκαιότητα, αλλά συνεχίζεται ως επιλογή. Ανανεώνεται, τέλος, από την επιθυμία.

Αρετή

Δεν είναι πάντα δυνατόν να διακρίνει κανείς μεταξύ του διανοητικού σφάλματος και της έλλειψης ήθους, καθώς στη ρίζα τους βρίσκεται μια παρόμοια πνευματική νοχέλια: το πάθος υπερισχύει της λογικής. Η επιδίωξη του Κλέωνα για νέες επιτυχίες μετά την Πύλο πηγάζει από την πλεονεξία του. Προηγουμένως η πλεονεξία είχε προβληθεί από τον Θουκυδίδη ως μια από τις βασικές αιτίες της στάσεως και όλων των συνακόλουθων δεινών (3.82.8). Τώρα αποδεικνύεται ότι είναι το πρωταρχικό κίνητρο για τη συνέχιση του πολέμου. Ο Κλέων μοιράζεται τον ίδιο φιλόδοξο χαρακτήρα με τον Σπαρτιάτη αντίπαλό του, τον Βρασίδα, μολονότι ο δεύτερος είναι χαρισματικός ηγέτης και ακολουθεί εμφανώς μετριοπαθέστερη πορεία πλεύσης. Και ο Βρασίδας, ωστόσο, αντιμάχεται την ειρήνη επιθυμώντας περισσότερη δόξα, η οποία πιστεύει ότι θα προέλθει από μια νέα σειρά νικηφόρων επιχειρήσεων. Όπως έχουμε διαπιστώσει, ο λαός της Αθήνας είχε προσβληθεί από τον ιό της πλεονεξίας των ηγετών του (4.21.3, 4.27.4), παρ' όλη την περιορισμένη εκτίμησή του για τις ικανότητές τους. Αντίθετα, οι στρατιωτικές πρωτοβουλίες του Βρασίδα έρχονται σε αντίθεση με την επιφυλακτικότητα των αξιωματούχων της Σπάρτης (4.108.7). Μόλις όμως εκλείπουν οι δύο πολεμοχαρείς ηγέτες, οι Αθηναίοι προσχωρούν στην πολιτική του Νικία, ο οποίος επιζητεί την ειρήνη παρά τις διαδοχικές επιτυχίες που είχε γνωρίσει ως στρατηγός. Ο Νικίας επιθυμεί περισσότερο να 'σώσει την καλή του τύχη' με τον έγκαιρο τερματισμό της σύγκρουσης, πράγμα που θα του επέτρεπε να αποσυρθεί τη στιγμή που η φήμη του βρίσκεται στα ύψη (5.16.1). Επαινώντας τον Νικία περισσότερο για την *ἀρετην* παρά για την *ξύνεσιν* του (7.86.5) ο Θουκυδίδης επιβεβαιώνει αναδρομικά το ηθικό έρεισμα της πολιτικής του. Επομένως, η αφήγηση της επίπονης πορείας προς την ειρήνη επιτρέπει στον αναγνώστη να διαμορφώσει μια ηθική κρίση για τους πρωταγωνιστές των γεγονότων. Ότι όλοι οι πολίτες επιθυμούσαν την ειρήνη δεν χρειάζεται να τονισθεί ιδιαίτερα.

Το πάθος είναι το βασικό κίνητρο του άλλου αντιπάλου του Νικία στην Ιστορία, του Αλκιβιάδη, της πιο αντιφατικής προσωπικότητας στο έργο του Θουκυδίδη. Ο Αλκιβιάδης είναι εθισμένος στην εξουσία, τις τιμές και τα υλικά αγαθά. Ο συνδυασμός ενός φιλοδόξου χαρακτήρα με εξαιρετικές ικανότητες εξηγεί την ασυνήθιστη σταδιοδρομία του. Η (δικαιολογημένη) αυτοπεποίθησή του και η διάθεσή του να εντυπωσιάζει - η Αχιλλείος πτέρνα του - τον ωθούν να παραγνωρίζει τα όρια. Ο Θουκυδίδης συμψηφίζει όλες τις εκδηλώσεις του εγωισμού του Αλκιβιάδη στον όρο παρανομία - περιφρόνηση του νόμου και της ευπρέπειας (6.15-4, 6.28.2). Η εκζήτηση και η υπερβολή αποτελούν τρόπο ζωής για τον Αλκιβιάδη (*ταῖς ἐπιθυμίαις μείζουσιν ἢ κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν οὐσίαν ἐχρῆτο* [έκανε πολυτελή ζωή, ανώτερη από τα μέσα του]), διακατέχει μάλιστα και το πολιτικό του όραμα (*οἱ γὰρ Ἕλληνες καὶ ὑπὲρ δύναμιν μείζω ἡμῶν τὴν πόλιν ἐνόμισαν*, [οι Έλληνες αποδίδουν τώρα στην πολιτεία μας μεγαλύτερη δύναμη από ό,τι πραγματικά έχει], 6.16.2).

Το αποτέλεσμα είναι να καταστεί τρωτός: η επιρροή του στο πλήθος και η έκδηλη ιδιωτική του πολυτέλεια προκαλούν τον φθόνον των αντιπάλων του και τον φόβον των κοινών πολιτών.

Εκτός από τον φθόνον και τον φόβον, η καχυποψία του πλήθους είναι ένας άλλος παράγοντας που υποσκάπτει την επιρροή αδύνατων ηθικά χαρακτήρων, όπως ο Αλκιβιάδης ή ο Κλέων. Η καχυποψία είναι μια παράλογη αντίδραση των ανθρώπων και είναι σχεδόν αδύνατο να αντιμετωπισθεί ευθέως, καθώς είναι δύσκολο να διαψεύσει κανείς αποτελεσματικά φήμες και ανησυχίες. Έτσι εύκολα οι υποψίες μπορούν να διογκωθούν ως προς την ένταση (6.61.4 για τις υποψίες σε βάρος του Αλκιβιάδη) ή και το εύρος των ζητημάτων που καλύπτουν. Τα έσχατα επακόλουθα της ηθικής διαφθοράς καταγγέλλονται εύστοχα από τον Διόδοτο: *ὁ γάρ διδούς φανερώς τι ἀγαθὸν ἀνθυποπτεύεται ἀφανῶς πη πλέον ἔξειν* (3.43.3) [αυτός που ανοιχτά προσφέρει κάτι καλό, αντιμετωπίζεται με καχυποψία μήπως αποκτήσει κρυφά κάποιο πλεονέκτημα]: η απληστία των πολιτικών θεωρείται πλέον δεδομένη. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό: η απληστία των Αθηναίων πολιτικών οδηγεί στην τιμωρία των στρατηγών Πυθόδωρου, Σοφοκλή και Ευρυμέδοντα, οι οποίοι είχαν προχωρήσει στη σύναψη συνθήκης τερματίζοντας τις επιχειρήσεις στη Σικελία το 424 (4.65.3). Οι Αθηναίοι καταδίκασαν τους στρατηγούς για δωροδοκία, ενώ η αφήγηση του Θουκυδίδη διαψεύδει σιωπηρά αυτήν την κατηγορία.

Η υπερβολική προκατάληψη απέναντι στους πολιτικούς ηγέτες είναι χαρακτηριστική μιας κοινωνίας η οποία βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση. Ο βασιλιάς της Σπάρτης Πλειστοάναξ επιδιώκει την ειρήνη με τους Αθηναίους, διότι συνειδητοποιεί ότι σε καιρό πολέμου οι αρχηγοί ύστερα από κάθε αντιξοότητα είναι εκτεθειμένοι στη δυσφήμιση (5.17.1). Τη μεγαλύτερη, βέβαια, ευθύνη για τη δυσφήμιση και τη διαβολήν την έχουν οι ίδιοι οι πολιτικοί. Ο Κλέων υπήρξε διαβόητος για πρακτικές αυτού του είδους (5-16.1). Τόσο ο Κλέων όσο και ο Αθηναγόρας, ο άλλος δημαγωγός του οποίου τη φωνή ακούμε στην Ιστορία, προσπαθούν να μειώσουν τους αντιπάλους τους αμφισβητώντας εκ των προτέρων την τιμιότητά τους (*κέρδει ἐπαιρόμενος* 3.38.2).⁴¹ Η αφήγηση του Θουκυδίδη δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας για το πόσο βλαπτική ήταν η επιρροή τέτοιων δημαγωγών στο πλήθος και για το πόσους κινδύνους εγκυμονούσαν οι ενέργειες τους για την εύρυθμη λειτουργία μιας πολιτικής κοινότητας.⁴²

Στον κόσμο του Θουκυδίδη η ηθική ακεραιότητα πιο εύκολα διαψεύδεται παρά επιβεβαιώνεται, πιο εύκολα διακηρύσσεται με λόγια παρά μετατρέπεται σε πράξη. Η άσκηση μιας πολιτικής της ισχύος, η διεξαγωγή του πολέμου και η διαχείριση των κρατικών υποθέσεων σε ένα τόσο ανταγωνιστικό περιβάλλον όπως αυτό της ελληνικής πόλης δεν είναι τομείς στους οποίους εκδηλώνεται συνήθως η αρετή.

Προθέσεις

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός (που συμφωνεί και με όσα διαβάζουμε στο κεφάλαιο 2.65) ότι οι περισσότερες σημαντικές πολιτικές μορφές της Ιστορίας θέτουν τους προσωπικούς τους στόχους πάνω από το δημόσιο συμφέρον. Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι οι πολεμοχαρείς στρατηγοί Κλέων και Βρασίδης και οι ειρηνοποιοί Νικίας και Πλειστοάναξ ακολουθούσαν με συνέπεια τα προσωπικά τους σχέδια, ακόμη και όταν κατά περίπτωση συνέβαινε η πολιτική τους να επιδοκιμάζεται από τον Θουκυδίδη ή να εγκρίνεται από τις

⁴¹ Βλ. επίσης Connor (1984) 170 με τη σημ. 30.

⁴² Αντίθετα, η υπερβολικά πρόστυχη συμπεριφορά ενός πολιτικού είναι δυνατόν να προκαλέσει την αποστροφή των πολιτών, όπως στην περίπτωση του Υπέροβλου· βλ. 8.73.3.

πόλεις τους. Όταν ο Νικίας κατηγορεί τον Αλκιβιάδη για προσωπική φιλοδοξία και πλεονεξία,⁴³ ο δεύτερος υπεραμύνεται της συμπεριφοράς του με τη δικαιολογία ότι συντελούσε στην ενίσχυση της πόλης. Σύμφωνα με την ερμηνεία του η νέα στρατιωτική επιχείρηση θα απέφερε στην πόλη σημαντικά οφέλη, εξασφαλίζοντας παράλληλα στον ίδιο μια σειρά από προσωπικά κέρδη. Από αυτή την άποψη η επιχείρηση εμφανίζεται ως ένα συμβόλαιο μεταξύ του φιλόδοξου πολιτικού και του άπληστου δήμου. Με την απόφασή τους οι Αθηναίοι νομιμοποιούν τις αξιώσεις του Αλκιβιάδη. Όταν όμως αργότερα τον καταδικάζουν, γίνεται φανερό ότι 'πολλοί πολίτες συγγέουν τα ιδιωτικά και τα δημόσια ζητήματα'.⁴⁴ Η αναντιστοιχία ανάμεσα στις αντιλήψεις του Αλκιβιάδη και του πλήθους έχει ιδεολογικές ρίζες. Ο Αλκιβιάδης προωθεί ένα παρωχημένο, αριστοκρατικό πρότυπο ηγεσίας, στο οποίο η καταγωγή νομιμοποιεί την αξίωσή του για εξουσία, άποψη ασύμβατη με δημοκρατικές αρχές.⁴⁵ Επιπλέον ο Θουκυδίδης υπογραμμίζει ότι η επιδίωξη προσωπικού κέρδους ήταν συνυφασμένη με μεγάλους κινδύνους για την πόλη της Αθήνας στη μετά τον Περικλή εποχή (2.65.7).

Σε ορισμένες περιπτώσεις ένας ομιλητής αναγκάζεται να διευκρινίσει την πραγματική διάθεσή του απέναντι στο ακροατήριό του. Στην αρχή της ομιλίας του στη Σπάρτη ο Αλκιβιάδης διασκεδάζει αμφιβολίες και αντικρούει προκαταλήψεις, οι οποίες υπέθετε ότι υπήρχαν μεταξύ των ακροατών του και οι οποίες ίσως τους εμπόδιζαν να εκτιμήσουν πλήρως τις συμβουλές του (6.89.1). Αργότερα τονίζει ότι κύριο του μέλημα δεν είναι να βοηθήσει τους Σπαρτιάτες, αλλά να ενεργήσει με τρόπο εχθρικό προς τον δήμον των Αθηναίων, πράγμα στο οποίο πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι είναι ειλικρινής (6.92.3). Ο Περικλής διακηρύσσει την προσήλωσή του σε ένα ηγετικό πρότυπο που συνδυάζει την ορθή κρίση με μια προσπάθεια αυτή να γίνει γνωστή στους πολίτες: *ὁ τε γάρ γνούς καί μὴ σαφῶς διδάξας ἐν ἴσῳ καὶ εἰ μὴ ἐνεθυμήθη ὁ τε ἔχων ἀμφοτέρα, τῇ δέ πόλει δύσνους, οὐκ ἂν ὁμοίως τι οἰκείως φράζοι* 2.60.6 [εκείνος που ξέρει τι πρέπει να γίνει κι όμως δεν έχει την ικανότητα να πείσει τους άλλους, είναι σαν μην ξέρει τίποτε. Όποιος έχει και τα δύο αυτά χαρίσματα, αλλά δεν έχει φιλοπατρία, δεν μπορεί να δώσει τις συμβουλές που πρέπει]. Δύο ομιλητές που οι ίδιοι παραδέχονται ότι επιθυμούν να βοηθήσουν την πόλη τους, ο Αρχίδαμος και ο Διόδοτος, δεν εκθειάζουν απλώς το ιδανικό της *εὐβουλίας* (ορθές συμβουλές, υγιής κρίση, σύνεση σύμφωνα με το LSJ, λ. I.) (1.84.3, 3.44.1), αλλά με τη λεπτομερή επιχειρηματολογία προς τους συμπολίτες τους προσφέρουν έμπρακτο παράδειγμά της.⁴⁶ Στο συνέδριο των Σικελών στη Γέλα ο Ερμοκράτης ο Συρακούσιος βρίσκεται αντιμετώπος με ένα ακροατήριο αποτελούμενο και από εχθρούς και από φίλους. Απευθύνει λοιπόν θερμή έκκληση για συνετή και απροκατάληπτη διαβούλευση, ώστε να επικρατήσει αυτό που απαιτεί το κοινό συμφέρον. Το *εὐβουλεύεσθαι* (4.59.4, 4.62.1) και το *σωφρονεῖν* (4.60.1, 4.61.1., 4.64.4) παρουσιάζονται από τον ομιλητή ως προαπαιτήσεις για τη συμφιλίωση όλων των Σικελών. Η αξιοπιστία και η καλή διάθεση του ίδιου του ομιλητή προκύπτει από την επισήμανσή του ότι αντιπροσωπεύει τη μεγαλύτερη πόλη του νησιού

⁴³ 6.12· για τις δημηγορίες πριν από τη Σικελική εκστρατεία πρβλ. Kallet (2001) 24-48.

⁴⁴ Connor (1984) 164.

⁴⁵ Για αυτή την ιδέα βλ. Crane (1996) 118-26. Οι οικογενειακοί δεσμοί είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας που εξηγεί τις ιδέες τις οποίες εκφράζει ο Αλκιβιάδης· 5-43.2· 6.16.1· 6.89.4. Ο Αλκιβιάδης επιμένει να θεμελιώνει τις αξιώσεις του στην παραδοσιακή έννοια της *ἀξίας*: *ἀξιούν*: 6.92.2, 6.92.5· *ἀνταξιούν*: 6.16.1· *ἀξίως*: 6.16.2.

⁴⁶ Σύγκριση μπορεί να γίνει στο σημείο αυτό με την απουσία επιχειρημάτων στον λόγο του Σθενελαΐδα ή με την επιθετική στάση του Κλέωνα προς το ακροατήριό του.

(4.59.1,4.64.1), η οποία ως εκ τούτου εξαρτάται λιγότερο από τη βοήθεια άλλων.⁴⁷ Μια δόλια επίκληση του *εὖ βουλευέσθαι* γίνεται και από τον Αθηναγόρα, τον Συρακούσιο δημαγωγό, ο οποίος αμφισβητεί την ορθότητα της πληροφορίας ότι ο Αθηναϊκός στόλος πλησιάζει (6.36.3). Αποδίδει ύπουλες προθέσεις σε όσους διαφωνούν με τις απόψεις του (το ρήμα *βούλεσθαι* επαναλαμβάνεται σε φράσεις οι οποίες επιχειρούν να υπονομεύσουν την ειλικρίνεια των άλλων: 6.36.1, 6.36.2, 6.38.2, 6.38.4, 6.38.5, 6.40.1). Στην πράξη η διαβολή γίνεται ένδειξη για τη δική του έλλειψη ακεραιότητας (πρβλ. και 2.65.11). Η επιθετικότητα κατά του ακροατηρίου είναι το αποκορύφωμα της ανέντιμης παρουσίας του Αθηναγόρα (6.39.2), ένα χαρακτηριστικό το οποίο μοιράζεται με τον Κλέωνα (3.39). Η παραπλανητική τους ρητορεία σκοπό έχει να αιφνιδιάσει το ακροατήριο και να το υποτάξει στον ομιλητή. Εδώ ακριβώς έγκειται η ποιοτική διαφορά της από την εποικοδομητική κριτική του Περικλή, με την οποία ο ρήτορας προσπαθεί να αντιμετωπίσει τη διάσταση απόψεων ανάμεσα στον ίδιο και το ακροατήριό του, κάνοντας αναφορά στις κοινές αποφάσεις του παρελθόντος (1.140.1, 2.60.4., 2.64.1). Αυτές οι κοινές αποφάσεις αποτελούν ένα διαφορετικό είδος συμβολαίου μεταξύ του ηγέτη και του λαού από εκείνο που επισημίναμε προηγουμένως στην περίπτωση του Αλκιβιάδη. Ο Περικλής συνδέει εντελώς την προσωπική του τύχη με εκείνη της πόλης (2.60.2-4).⁴⁸

Ο πιο αποτελεσματικός ρήτορας ως προς τη διαφήμιση των προθέσεων του στο έργο του Θουκυδίδη είναι με απόσταση ο Βρασίδης.⁴⁹ Ανέσυρε το παραδοσιακό σύνθημα της Σπαρτιατικής πολιτικής, την απελευθέρωση της Ελλάδας, το οποίο αποδείχτηκε πολύ ελκυστικό για τους Έλληνες του Βορρά. Ο αναγνώστης, παρ' όλα αυτά, δεν αφήνεται ποτέ σε αμφιβολία ως προς τις αληθινές προθέσεις του Βρασίδα. Η ρητορεία του κωτηριάζεται από τον ιστορικό ως δόλια και υστερόβουλη, αλλά τα ακροατήριά του δεν το αντιλαμβάνονται. Οι άνευ προηγουμένου τιμές που αποδόθηκαν στον Βρασίδα στην Αμφίπολη αποτυπώνουν την καταπληκτική εντύπωση που άφηνε στους άλλους Έλληνες αυτός ο καθόλου χαρακτηριστικός Σπαρτιάτης. Το μίσος όλων για την Αθήνα και η αναζήτηση ενός ισχυρού συμμάχου διευκόλυναν τον Βρασίδα στο να πείθει ότι ο ίδιος ήταν διαφορετικός. Όσο και αν μοιάζει εξωπραγματικό, οι Έλληνες είχαν γοητευθεί από την εξιδανικευμένη εικόνα της Σπάρτης: μια αντίληψη, η οποία δεν ήταν αναγκαστικά αληθής, αλλά υποκαθιστούσε την πραγματικότητα.

3. Δημόσια εικόνα

Το βασικό χαρακτηριστικό με δημόσιας εικόνας είναι η εξάρτησή της από τη γνώμη των άλλων και όχι από την πραγματικότητα. Μπορεί να γίνει υποκατάστατο της γνώσης,⁵⁰ και έτσι είναι δυνατόν να είναι ανακριβής, ή ακόμη και λανθασμένη. Όταν λείπει η γνώση και η πληροφόρηση, οι διαδόσεις, οι φήμες και οι εντυπώσεις είναι πολύ πιο αποτελεσματικές. Οι φήμες καθίστανται συστατικό ενός συνόλου κοινών αντιλήψεων που κυκλοφορούν στο εσωτερικό μιας ομάδας και ενισχύουν τους δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της.

⁴⁷ Πρβλ. Landmann (1932) 23-27.

⁴⁸ Πρβλ. επίσης 2.64.6 με το σχόλιο του Hornblower, Comm. 1.340· βλ. Rusten (1989) 197 κ.ε. Για τις διαφορές μεταξύ Περικλή και Αλκιβιάδη πρβλ. Price (2001) 254-6V

⁴⁹ Βλ. Debnar (2001) 172,183-93.

⁵⁰ McNair (1995) 42 κ.ε.

Αντίθετα με την εντύπωση που επικρατεί, η Αθήνα δεν ήταν μια κοινωνία όπου όλοι γνώριζαν όλους (face-to-face society).⁵¹ Οι πολίτες συνήθως δεν γνώριζαν προσωπικά όλα τα δημόσια πρόσωπα, και συνεπώς η δημόσια εικόνα των προσώπων αυτών έπαιζε αποφασιστικό ρόλο στη σταδιοδρομία τους. Ο πιο επιτυχημένος πολιτικός από την άποψη της δημόσιας επικοινωνίας ήταν αναμφισβήτητα ο Περικλής. Η επανεκλογή του ως στρατηγού για δεκατέσσερα συνεχή έτη ήταν ένα απaráμιλλο επίτευγμα, αποτέλεσμα του συνδυασμού πολλών παραγόντων. Όπως είδαμε, ο Θουκυδίδης υπογραμμίζει πολλούς από αυτούς τους παράγοντες, ιδιαίτερα το γεγονός ότι ο Περικλής ήταν υπεράνω χρημάτων (*χρημάτων δέ διαφανῶς ἀδωρότατος*, 2.65-8). Οι προεκτάσεις αυτής της διαπίστωσης είναι περισσότερο πολιτικές παρά ηθικές. Αν ο Θουκυδίδης υπογραμμίζει την ακεραιότητα του Περικλή, δεν το κάνει μόνο για να τονίσει ότι ως πολιτικός ήταν έντιμος, αλλά και επειδή αυτό το χαρακτηριστικό ήταν ιδιαίτερα έκδηλο και συντελούσε στην πρωτοφανή αποδοχή του από το πλήθος. Για τον Περικλή είχε ιδιαίτερη σημασία η συγκρότηση μιας δημόσιας εικόνας στο επίκεντρο της οποίας βρισκόταν η συγκεκριμένη ιδιότητα: αυτήν ακριβώς την εικόνα στη συνέχεια θα προσπαθήσει να μεγεθύνει, να υπερασπιστεί και να ελέγξει.

Όταν οι Αθηναίοι εξέφραζαν δυσφορία για τις συνθήκες διαβίωσης που τους επέβαλε ο πόλεμος, ο Περικλής βρέθηκε στην ανάγκη να υπερασπιστεί την πολιτική του παραπέμποντας στην εικόνα του: 'Και όμως οργίζεσθε με έναν άνθρωπο όπως εγώ, που μπορώ καλύτερα από τον καθέναν, πιστεύω, να καταλάβω τι πρέπει να γίνει σε κάθε περίπτωση και να σας το εξηγήσω, αγαπώ την πόλη και είμαι υπεράνω χρημάτων' (2.60.5). Βέβαια, η ανωτερότητα σε σχέση με τα χρήματα ήταν ζήτημα μάλλον άσχετο με το θέμα της συζήτησης, δηλαδή την υπευθυνότητα του Περικλή για τον πόλεμο και την αμυντική του στρατηγική. Παρ' όλα αυτά, ο Περικλής επικαλείται και πάλι την εικόνα του, η οποία λειτουργούσε ως 'σήμα κατατεθέν' της πολιτείας του.

Και σε άλλα σημεία της Ιστορίας ο Θουκυδίδης υπογραμμίζει το πόσο σημαντικό ήταν για τον Περικλή να αποδείξει την ανωτερότητά του απέναντι στα υλικά αγαθά: Όταν οι Πελοποννήσιοι συγκεντρώνονταν ακόμα στον Ισθμό και προτού εισβάλουν στην Αττική, ο Περικλής του Ξανθίππου, που ήταν τότε ένας από τους Δέκα Στρατηγούς των Αθηναίων, βλέποντας ότι επίκειται η εισβολή, φοβήθηκε μήπως ο Αρχίδαμος, που τύχαινε να είναι φίλος του, για να του κάνει χάρη, δώσει από δική του πρωτοβουλία διαταγή να μην καταστραφούν τα κτήματά του είτε ακόμα και μετά από διαταγή των Λακεδαιμονίων για να τον εκθέσουν στους Αθηναίους, όπως το είχαν προσπαθήσει, απαιτώντας να εξαγνιστεί η πολιτεία από το Κυλώνειο άγος. Για τον λόγο αυτόν ο Περικλής ανακοίνωσε στην Εκκλησία του Λαού ότι ο Αρχίδαμος ήταν φίλος του, αλλά ότι αυτό δεν θα προκαλούσε καμιά βλάβη στα συμφέροντα της πολιτείας και ότι, αν ο εχθρός δεν κατέστρεφε τα κτήματά του και τα εξοχικά του, τότε τα χάριζε στο Δημόσιο για να μην δημιουργηθεί, από τον λόγον αυτόν, καμιά υποψία εναντίον του' (2.13.1). Και πάλι γίνεται εδώ εμφανής η συνειδητή μέριμνα του Περικλή να προβάλλει και να διαφυλάξει συγκεκριμένες όψεις της δημόσιας εικόνας του.⁵² Η εικόνα μπορεί εύκολα να καταστραφεί, ακόμη και άδικα. Ο Περικλής είχε καλή γνώση αυτών των μηχανισμών, όπως φυσικά και οι αντίπαλοί του. Η εικόνα ενός πολιτικού είναι σαν να έχει δική της ζωή, και μπορεί να επηρεασθεί από τρίτους.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι και άλλες πηγές επιβεβαιώνουν τη σημασία της δημόσιας εικόνας για τη σταδιοδρομία του Περικλή. Ο Βίος Περικλεούς του Πλουτάρχου περιέχει

⁵¹ Βλ. Ober (1989) 31-33.

⁵² Ορισμένες πηγές αναφέρονται σε μομφές κατά του Περικλή για δωροδοκία, δια- ψεύδονται όμως έμμεσα στην Ιστορία του Θουκυδίδη: πρβλ. Will (2003) 238 και σημ. 52. Για τη δωροδοκία στην Αθηναϊκή πολιτική βλ. Ober (1989) 236-38.

κάποιες πληροφορίες για την ιδιωτική ζωή του Περικλή, θέμα που ο Θουκυδίδης θεωρούσε ότι δεν ανήκει στο πεδίο του έργου του: *ὁδόν τε γάρ ἐν ἄστει μίαν ἐωρᾶτο τὴν ἐπ' ἀγοράν καὶ τὸ βουλευτήριον πορευόμενος, κλήσεις τε δειπνῶν καὶ τὴν τοιαύτην ἄπασαν φιλοφροσύνην καὶ συνήθειαν ἐξέλιπεν, ὡς ἐν οἷς ἐπολιτευσατο χρόνοις μακροῖς γενομένοις πρὸς μηδένα τῶν φίλων ἐπὶ δειπνον ἐλθεῖν πλήν Εὐρυπτολέμου τοῦ ἀνεψιοῦ γαμοῦντος ἄχρι τῶν σπονδῶν παραγενόμενος εὐθύς ἐξάνεστη*, 7.4. [τον έβλεπαν να ακολουθεῖ ένα δρόμο, αυτόν που οδηγούσε στην αγορά και το βουλευτήριο. Απαρνήθηκε τις προσκλήσεις σε δείπνο και τις φιλικές συναναστροφές και τις παρέες αυτού του είδους, ὡστε στα χρόνια που βρισκόταν στην πολιτική, που ήταν μάλιστα πολλά, δεν πήγε για δείπνο σε κανέναν από τους φίλους του. Πήγε μόνο στου εξαδέλφου του του Ευρυπτόλεμου, ὅταν παντρευόταν. Έμεινε μέχρι να γίνουν οι σπονδές και αμέσως μετά σηκώθηκε κι έφυγε]. Σε αυτό το παράδειγμα είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε χαρακτηριστικά, τα οποία είχαμε διαπιστώσει νωρίτερα: σταθερότητα και επιμονή για τη δημιουργία μιας δημόσιας εικόνας, ακόμη και αν αυτό απαιτεί χρόνο, ὅπως επίσης προσοχή ὡστε να μη δοθεῖ καμία αφορμή για την καταστροφή αυτής της εικόνας - πράγμα το οποίο ήταν δυνατόν να συμβεῖ ανά πάσα στιγμή.

Οι απόψεις που ο Θουκυδίδης βάζει στο στόμα του Περικλή βρίσκονται στο ίδιο μήκος κύματος. Μιλώντας προς τους Αθηναίους κατά τη διάρκεια των διπλωματικών διεργασιών που προηγήθηκαν του πολέμου, ο στρατηγός επιμένει ὅτι ακόμη και η μικρότερη υποχώρηση εκ μέρους των Αθηναίων θα εκληφθεῖ ὡς αδυναμία και θα τονώσει το φρόνημα του αντιπάλου. Αντίθετα, πῶς θα κατέβαλαν οι Αθηναῖοι το ηθικό των Σπαρτιατῶν; Ο Περικλῆς προτείνει: *καὶ εἰ ᾧμην πείσειν ὑμᾶς, αὐτούς ἂν ἐξελεθόντας ἐκέλευον αὐτὰ δηῶσαι καὶ δεῖξαι Πελοποννησίοις ὅτι τούτων γε ἔνεκα οὐχ ὑπακούσεσθε*, 1.143.5 [και αν πιστευα ὅτι μπορώ να σας πείσω, θα σας έλεγα να τρέξετε, σεις οι ίδιοι, να τα καταστρέψετε για να δείξετε στους Πελοποννησίους ὅτι δεν θα υποκύψετε για να τα σώσετε]. Ο Περικλῆς εμμέσως εισηγείται μια ενέργεια με υπολογίσιμο κόστος, η οποία δεν εξυπηρετεῖ κανέναν ἄλλο σκοπὸ εκτός από τη δημιουργία εντυπώσεων. Η δημόσια εικόνα αντιμετωπίζεται ὡς αυθύπαρκτη πραγματικότητα.

Μια ἄλλη πηγή μας δίνει μια επιπλέον δυνατότητα να επιβεβαιώσουμε τη μαρτυρία του Θουκυδίδη: ένα απόσπασμα, το οποίο αποδίδεται στον σοφιστή Πρωταγόρα, σύγχρονο του Περικλή, και το οποίο παραδίδεται στο ψευδο-πλουτάρχιο σύγγραμμα *Παραμυθητικός προς Ἀπολλώνιον* (118e). Πρόκειται και πάλι για ένα γεγονός της ιδιωτικής ζωῆς του Περικλή, συγκεκριμένα για την αντίδρασή του στον θάνατο των δύο γιων του, του Παράλου και του Ξανθίππου, εξαιτίας του λοιμοῦ: *τῶν γάρ υἱέων νεηνιῶν ὄντων καὶ καλῶν, ἐν ὀκτῶ δέ ταῖς πάσῃσιν ἡμέρησιν ἀποθανόντων, νηπενθέως ἀνέτλη. Εὐδῆς γάρ εἶχετο ἐξ ἧς πολλόν ᾠνητο κατὰ πᾶσαν ἡμέρην εἰς εὐποτμίην καὶ ἀνωδυνίην καὶ τὴν ἐν τοῖς πολλοῖσι δόξαν, πᾶς γάρ τις μιν ὄρων τὰ ἑαυτοῦ πένθεα ἐρρωμένως φέροντα, μεγαλόφρονά τε καὶ ἀνδρεῖον ἐδόκει εἶναι καὶ ἑαυτοῦ κρείσσω, κάρτα εἰδῶς τὴν ἑαυτοῦ ἐν τοιοῖσδε πράγμασιν ἀμηχανίην* (Πρωταγόρας, απ. Β 9 DK) [Οι δύο γιοί του πέθαναν παλικάρια νέα και ωραία μέσα σε οκτῶ μέρες ὅλες κι ὅλες. Εκείνος ὅμως άντεξε σφιγγοντας την καρδιά του. Κράτησε την ψυχική του γαλήνη, κι αυτό τον ωφέλησε πολύ, προκαλώντας καθημερινά την καλή του τύχη, διώχνοντάς του τον πόνο και χαρίζοντάς του την εκτίμηση του κόσμου. Γιατί ο καθένας τον έβλεπε να υπομένει με εσωτερική δύναμη τον πόνο του και τον θεωρούσε άνθρωπο με ισχυρό φρόνημα και γενναία ψυχή και δυνατότερο από τον ίδιο, ξέροντας καλά τη δική του απόγνωση σε ανάλογες περιστάσεις]. Μια λίγο διαφορετική εκδοχή βρίσκουμε και στον Βίο του Πλουτάρχου (36.9). Ο βιογράφος αναφέρει ὅτι ο Περικλῆς επέδειξε καρτερία πενθώντας πολλούς συγγενείς και

φίλους τους οποίους είχε χάσει από τον λοιμό, μεταξύ των οποίων ο γιος του Ξάνθιππος και η αδελφή του. Αλλά στο άκουσμα του θανάτου του Παράλου, του μοναδικού νόμιμου γιού του, λύγισε και ξέσπασε σε θρήνο για μοναδική φορά στη ζωή του. Είναι προφανώς άνευ σημασίας να θέσουμε το ερώτημα ποια από αυτές τις εκδοχές είναι αυθεντική. Το ενδιαφέρον έγκειται στις ιδέες και τις αντιλήψεις που εκφράζει η κάθε μία από αυτές. Η εκδοχή του Πρωταγόρα φαίνεται να προσαρμόζει τα γεγονότα στις ανάγκες μιας γενικότερης ιδέας την οποία υπηρετεί. Ο συγγραφέας ενδιαφέρεται να παρουσιάσει τον αντίκτυπο της στάσης του Περικλή στους συγχρόνους του. Αυτή η στάση ενισχύει την εκτίμηση του κόσμου χάρη στην ψυχολογική αντίδραση την οποία προκαλεί σε όσους τον παρατηρούν.

Η απόδοση του αποσπάσματος στον Πρωταγόρα μας φέρνει εμμέσως αντιμέτωπους με τις φιλοσοφικές προϋποθέσεις μιας τέτοιας συζήτησης. Η ιδέα, την οποίαν εκφράζει εδώ ο Πρωταγόρας, ότι δηλαδή κάθε πολίτης συγκρίνει τον Περικλή με τον εαυτό του και αξιολογούσε τη στάση του χρησιμοποιώντας ως μέτρο τον εαυτό του ανακαλεί ασφαλώς τη βασική γνωσιολογική αρχή του συγγραφέα, σύμφωνα με την οποία κάθε άνθρωπος κρίνει τα πάντα - και επομένως και τους άλλους ανθρώπους - με μέτρο τον εαυτό του (*πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος*). Η ανθρώπινη αντίληψη - και ίσως, κατ' επέκταση, η ανθρώπινη κρίση - γίνεται μέτρο της γνώσης. Το ενδιαφέρον του Πρωταγόρα για τον Περικλή δείχνει όχι απλώς ότι ο σοφιστής βρήκε στο περιστατικό αυτό ένα πρόσφορο παράδειγμα για την ορθότητα της διδασκαλίας του, αλλά ενδεχομένως αποκαλύπτει, αντίστροφα, την επίδραση του Πρωταγόρα στη σκέψη του ίδιου τον Περικλή.

Αυτό θα επιβεβαιωθεί από έναν συλλογισμό που βάζει ο Θουκυδίδης στο στόμα του ίδιου του Περικλή στο προοίμιο του Επιτάφιου: *χαλεπόν γάρ τό μετρίως εἰπεῖν ἐν ᾧ μόλις καί ἡ δόκησις τῆς ἀληθείας βεβαιοῦται. ὁ τε γάρ ξυνειδώς καί εὖνους ἀκροατῆς τάχ' ἂν τι ἐνδεεστέρως πρὸς ἅ βουλευεταί τε καί ἐπίσταται νομίσειε δηλοῦσθαι, ὁ τε ἄπειρος ἐστὶν ἅ καί πλεονάζεσθαι, δια φθόνον, εἴ τι ὑπὲρ τῆ αὐτοῦ φύσιν ἀκούοι. μέχρι γάρ τοῦδε ἀνεκτοί οἱ ἔπαινοί εἰσι περὶ ἐτέρων λεγόμενοι, ἐς ὅσον ἂν καί αὐτός ἕκαστος οἴηται ἰκανός εἶναι δρᾶσαι τι ᾧ ἤκουσεν. τῷ δέ ὑπερβάλλοντι αὐτῶν φθονοῦντες ἤδη καί ἀπιστοῦσιν* (2.35.2) [Δύσκολο είναι να μιλήσει κανείς όπως ταιριάζει σε θέμα που χρειάζεται κόπος για να γίνει πιστευτή και η απλή αλήθεια. Γιατί ο ευνοϊκός ακροατής που ξέρει τα πράγματα θα θεωρήσει τα όσα ακούει κατώτερα από όσα θέλει και περιμένει ν' ακούσει, ενώ ο ακροατής που δεν τα ξέρει θα νομίσει, από φθόνο, πως λέγονται υπερβολές, αν τύχει κι ακούσει κάτι που είναι ανώτερο από τις δυνάμεις του. Τον έπαινο για τους άλλους τον ανεχόμαστε τόσο μόνο όσο πιστεύουμε πως κι εμείς οι ίδιοι θα μπορούσαμε να τον αξίζουμε. Καθετί που είναι ανώτερο μας, από φθόνο, δεν το πιστεύουμε], Η διαδικασία που περιγράφεται στον Επιτάφιο και στο απόσπασμα του Πρωταγόρα είναι ακριβώς η ίδια. Ο άνθρωπος αξιολογεί τη συμπεριφορά των άλλων με γνώμονα την εικόνα που έχει για τις δικές του δυνατότητες, για τα δικά του όρια. Και στις δύο περιπτώσεις ο αποδέκτης της εικόνας αποτελεί το μέτρο της αξιολόγησης. Στο απόσπασμα του Πρωταγόρα ο Περικλής εξασφαλίζει την αποδοχή των άλλων, καλλιεργώντας τους την εντύπωση ότι είναι καλύτερος. Η δημόσια εικόνα του τους πείθει για αυτό.

Στο έργο του Θουκυδίδη γίνεται εμφανής όχι τόσο η επίδραση του Πρωταγόρα στον ιστορικό όσο στον Περικλή. Οι τεχνικές που σύμφωνα με τον Θουκυδίδη διέπουν τη δημιουργία, συντήρηση και υπεράσπιση της εικόνας ενός πολιτικού έναντι του πλήθους συμφωνούν με τις γνωσιολογικές αρχές του σοφιστή, αν δεν αποτελούν και συνειδητή εφαρμογή τους. Ένα απόσπασμα από τον τελευταίο λόγο του Περικλή λειτουργεί ως ένα ακόμα παράλληλο στο πρωταγόρειο απόσπασμα και στην άποψη ότι η καρτερία σε αντίξοες περιστάσεις εκλαμβάνεται από τους γύρω ως τεκμήριο υπεροχής σε σχέση με τους ίδιους: *μήτε ἔνδηλοί ἐστε τοῖς παροῦσι πόνοις βαρυνόμενοι, ὡς οἵτινες πρὸς τάς ξυμφοράς*

γνώμη μὲν ἤκιστα λυποῦνται, ἔργω δὲ μάλιστα ἀντέχουσιν, οὗτοι καὶ πόλεων καὶ ἰδιωτῶν κράτιστοὶ εἰσιν (2.64.6) [μην δείχνετε ὅτι οἱ τωρινές συμφορές σάς ἔχουν καταβάλλει. Ἄριστοι εἶναι ἐκεῖνοι - εἴτε πρόκειται για πολιτεία εἴτε πρόκειται για ἀνθρώπους - που δεν κλονίζεται τὸ ἠθικὸ τους ἀπὸ τις συμφορές, ἐκεῖνοι που δείχνουν τὴ μεγαλύτερη ἀποφασιστικὴ στη δράση].

Συμπέρασμα

Είδαμε ὅτι ἡ στρατηγικὴ δημοσίων σχέσεων τοῦ Περικλή, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Θουκυδίδης, δὲν βασιζόταν στὸν αὐτοσχεδιασμὸ, ἀλλὰ ἀκολουθοῦσε συγκεκριμένη μέθοδο,⁵³ παρέμενε προσηλωμένη σε συγκεκριμένους στόχους καὶ προ πάντων ἐκμεταλλευόταν τὴ γνωσιοθεωρία τῆς ἐποχῆς τοῦ στὴν πιο ριζοσπαστικὴ μάλιστα ἐκδοχὴ τῆς. Στὸ πρόσωπο τοῦ Θουκυδίδη ὁ Περικλῆς βρῖσκει ἕναν ἐξαιρετικὰ οἰζυδερχὴ παρατηρητὴ, που ὄχι μόνον διέκρινε τοὺς μηχανισμοὺς τῆς πολιτικῆς ἐπικοινωνίας, ὅπως λειτουργοῦσαν στὸν κόσμον γύρω του, ἀλλὰ κατανόησε ἐπίσης τὴ σημασία τους. Ἀκόμη περισσότερο, οἱ δυνατότητες τῆς πολιτικῆς ἐπικοινωνίας προσέφεραν στὸν ἱστορικὸ ἕνα περαιτέρω μέσο ἐξατομίκευσης καὶ χαρακτηρισμοῦ τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ ἔργου του. Ἡ ἀλληλεπίδραση ἐνός ἡγέτη με τὸ πλῆθος εἶναι δυνατόν νὰ γνωρίσει διαβαθμίσεις με γνώμονα διάφορα κριτήρια: ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο ἐλεγχὸ μέχρι τὴν ἔλλειψη ἐπιρροῆς ἀπὸ τὴν ἡγεσία που ἐμπνέει χάρη στὸ κύρος μέχρι τὸν ἀνεύθυνον λαϊκισμό ἢ τὴν ἰδιοτελή χειραγώγηση, ἀπὸ τὴ δημόσια ἀποδοχὴ μέχρι τὴν παραί-

Ἄν ὁ R. Collingwood χαρακτήρισε τὸν Θουκυδίδη πατέρα τῆς ψυχολογικῆς ἱστοριογραφίας,⁵⁴ προετοιμάζοντας οὐσιαστικὰ τὸ ἔδαφος για μιὰ σειρά ἀπὸ σημαντικὲς μελέτες που διερεύνησαν αὐτὴν τὴν πτυχὴ τοῦ ἔργου του, σημερινοὶ μελετητὲς, ὅπως ὁ J. Ober στὸν ἀνά χεῖρας τόμο, χαρακτηρίζουν τὸν Θουκυδίδη πατέρα τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης. Ὅπως δείχνει καὶ ἡ συζήτηση που προηγήθηκε, ἕνας τέτοιος χαρακτηρισμὸς δὲν μπορεῖ παρά νὰ καλύπτει καὶ τὴ συνεισφορά τοῦ Θουκυδίδη στὴ μελέτη τῆς ἀνατομίας καὶ λειτουργίας τῆς πολιτικῆς ἐπικοινωνίας.

---

⁵³ Πρὸβλ. ἐπίσης Connor (1971) 127 κ.ε. Για τὸν Νικία καὶ τὴ δημόσια εἰκόνα του βλ. Geske (2005) 84.

⁵⁴ Collingwood (1961) 20.